

ТОПЛИЧКИ УСТАНАК И ОРУЖАНИ ОТПОР У ОКУПИРАНОЈ ОТАЦБИНИ 1916–1918. ГОДИНЕ

Садржај

I Припреме

II Догађаји у доба Топличког устанка

- 1 – Прве пушке
- 2 – Ослобођење Прокупља
- 3 – Догађаји од Прокупља ка Нишу
- 4 – Догађаји на правцу Грebaц – Рибарска бања – Ћунис
- 5 – Правац Блаце – Јанкова Клисура – Брус
- 6 – Догађаји у Сливу Јабланице и Пусте реке
- 7 – Акција војводе-професора Јована Радовића
- 8 – Акција на просторији северно од Нишаве
- 9 – Гашење устанка и опадање отпора

III Период смањене делатности

- Поход на Ристовац
- Пробијање са извештајем кроз Солунски фронт

IV Народна оружана акција у току гоњења непријатеља и поновног ослобађања отаџбине

V Закључак

Прилог и скице

9-497-11

2054
40

Година 2 — БИБЛИОТЕКА РАТНИКА — Књига 6

ЈОВАН В. ДЕРОН
НАПЕТАН II КЛАСЕ

ИЧБ БР.
7653

ТОПЛИЧКИ УСТАНАК

И

ОРУЖАНИ ОТПОР У ОКУПИРАНОЈ ОТАЏБИНИ

1916-1918 ГОДИНЕ

БЕОГРАД

Графичко предузеће „Просвета“ а. д. — Борба Вашингтона 56

1940

ЈОВАН В. ДЕРОН
СТАРИЈИ ПИСАЦ

М.в. 7053

БЕЗ ОДОБРЕЊА ПРЕШТАМПАВАЊЕ ЗАБРАЊЕНО

Нао извори за писање овога дела служили су:

- Архива Историског одељења Главног Ђенералштаба;
- Успомене још живих савременика;
- Чланци и подаци из Ратника;
- Књига о четничком ратовању „Kleinkrieg“ од Артура Ерхарта, издање Лудвига Фогенрајтера, Потсдам.

Захваљујем свима који су ме помогли при изради овог дела сарадњом, саветима или предусретљивим давањем података.

ПИСАЦ

САДРЖАЈ

	Страна
I Припреме	7
II Догађаји у доба Топличког устанка	28
1 — Прве пушке	28
2 — Ослобођење Прокупља	33
3 — Догађаји од Прокупља ка Нишу	40
4 — Догађаји на правцу Грebaц-Рибарска Бања-Ђупис	45
5 — Правац Блаце—Јанкова Клисура-Брус	50
6 — Догађаји у Сливу Јабланице и Пусте реке	54
7 — Акција војводе-професора Јована Радовића	59
8 — Акција на просторји северно од Нишаве	61
9 — Гашење устанка и опадање отпора	64
III Период смањене делатности	73
Поход на Ристовац	83
Пробијање са извештајем кроз Солунски фронт	88
IV Народна оружана акција у току гоњења непријатеља и поновног ослобађања отаџбине	99
V Закључак	111

Прилог 2 скице.

Поменућу само једну скицу, а то је скица о народној војсци, која је била народна војска, која је била народна војска, која је била народна војска.

Моста Пећанић, отаџбине, народна војска, која је била народна војска, која је била народна војска, која је била народна војска.

САДРЖАЈ

I Припрема	1
II Завлапа и вође Ташкиног фронта	22
III Према тешким условима	73
IV Народна оружена милиција у току тогаше револуције	99
V Завлапа	111
Примљено 7. маја	

I ПРИПРЕМЕ

Познате су тешке прилике под којима је наша војска 1915 године, ради спаса части свога оружја, била приморана да напусти отаџбину. Пошто је преживела Албанску Голготу, поново се организовала, наоружала и образовала Солунски фронт, очекујући повољан тренутак за одлучне операције.

Сасвим је природно да су све очи биле управљене тамо, у даљину, где су остали мили и драги; сви погледи били су упрти у поробљену отаџбину.

У даљини су се, у магли, назирали врхови, планински гребени које је требало достићи, па да се освете све све жртве, па да се оправда циљ и смисао живота.

Вођени тим осећањима и мислима већ су се половином 1916 поједини ванредно храбри официри почели да стављају Врховној команди на расположење за изузетно тешке задатке. У својим рапортима одмах су предлагали и начин на који би могли да допринесу општој ствари.

Поменућу само један од изразитијих предлога, који нас нарочито интересује, због озбиљних догађаја који су му следовали.

Коста Пећанац, резервни пешадиски поручник, ранији комитски војвода, предлагао је јула 1916 да се пребаци у непријатељску позадину — окупирану отаџбину — да би видео како непријатељ поступа с нашим становништвом; да провери да ли су тачни гласови да у

тој позадини има комитских чета и да их по потреби организује, и, најзад, да извештава о стању у земљи.

Врховна команда прихватила је да искористи ову пожртвованост. У изгледу је била скоро офанзива, а и Румунија је требала да уђе у рат тих дана (Румунија је објавила рат Аустро-Угарској 27 августа 1916). Обзиром на бројно стање и незамореност румунске војске, и сарадњу коју је требало да нам пружи, оправдано се рачунало на коначан успех.

Поручник Пећанац позват је у Врховну команду, где му је саопштено какав ће задатак да му буде поверен. У минерској чети обучен је употреби експлозива и у рушењу, а у 87 ескадрили у Вертекопу, упознат је с начином на који ће бити пребачен. Упут за рад саопштен му је на потпис 21 августа 1916 у Солуну од стране шефа отсека у Оперативном одељењу Врховне команде, пуковника Данила Калафатовића (актом О. бр. 4605 од 21 августа 1916). По упуту задатак му је био:

— да саопшти нашем народу скори долазак наших трупа, те да не клоне духом,

— да организује четничку акцију,

— да раздели прогласе, који ће му се дати при поласку,

— да четничку акцију отпочне тек онда, када се буде јасно видело да непријатељ отступа и да је наша војска близу, а дотле све да држи у потпуној тајности. У том циљу да се креће у народном оделу, а за пут му се неће издати никаква објава, пошто би могла да га ода,

— да предузме потребне мере да непријатељске власти не сазнају за његов долазак, како не би предузимале репресивне мере према нашем становништву.

Предвиђено је да се четничка акција врши од стране независних одреда, који не знају један за другог. Одреди да имају своје зоне дејства, а задатак — да врше мања рушења (већа не, пошто смо ми требали да пре-

дузмемо офанзиву). Знак за почетак акције дали би официри са авиона, бацајући црвене летке, размере 1 м са 40 см.

Пећанац је кренуо са Солунског фронта 15 септембра 1916 (по старом календару), у 6 часова изјутра, авионом типа „Њепор“, двосед са ротативним мотором од 80 к. с., а у 8 ч 45 м спустио се у Равне ливаде села Механе, општине рачанске, среза косаничког (око 17 км југо-источно од Куршумлије), како је то било уговорено пред полазак. Француски пилот, наредник Рене Корнемон, родом из неког села код Лиона, који је пилотирао авионом, продужио је потом за Румунију, где му је било ближе, но повратак на Солунски фронт.

Да видимо какво је стање за то време било у окупираној отаџбини, и шта је Коста Пећанац затекао.

У очајним борбама, које су вођене у јесен 1915 на фронту од Лесковца преко Ниша до Јастребца, ради отварања отступнице и обезбеђења бока наших отступајућих армија, много је изгинуло, а много остало рањено. Нешто војника отсечено је од својих јединица. Последнице су тога биле да је у тим крајевима остало доста оружја и муниције. Наш народ, из урођене љубави према оружју, а и знајући да му је већ у много прилика оружје послужило у одбрани части и имовине, прикупио је ово и посакривао. Доласком до албанске границе, напуштањем државне територије, у времену када су сва средства за исхрану била потпуно исцрпљена, један мали број обвезника физички изнурених вратио се на своја огњишта.

На тај начин налазило се у Топлици и сливу Јужне Мораве нешто људи способних за борбу, које од предроздраних, које од оних који још нису потпадали војној обавези или су се били вратили. Од официра мало је ко заостао, и то само по који тешко рањени.

Све ово људство одало се свом редовном послу очекујући боље дане.

Непријатељ, поседујући земљу, убрзо је почео да поступа у њој као да му је коначно припала. Верујући да је убио отпорну снагу наше оперативне војске, хтео је да искорени и свако сећање и свест о народности, држави и слободи. Зато нам је земљу поделио на две области, које су одговарале интересним сферама непријатеља у духу уговора о заједничком ратовању. Областима су управљали војни генерални гувернери (милигер генерал гувернемент), један у Београду, други у Нишу.

Војнички циљ непријатељске окупације био је: да обезбеди исисавање свију намирница са окупираних територија за потребе Централних сила, као и да обезбеди употребу железничке пруге Београд—Ниш—Софија и даље на исток, којом су довожене сировине.

Посадне трупе су за све време биле врло јаке. Аустријанци су до августа 1916 имали у Србији по Ерхарту, „Клајнкриг“ стр. 70:

35 ландштурмских батаљона,

1 ландштурмски пук,

6 ударних чета,

12 одељења за осигурање железница,

4½ ескадрона,

5 батерија,

2 импровизоване противавионске батерије,

5 500 жандарма (у 12 округа).

На основи извора из којих су ови подаци, вероватно је да су ово само трупе којима је располагао гувернер у Београду, док за снаге које су стајале под гувернером у Нишу нема података, али нису могле бити много слабије. После августа, ове су посаде нешто смањене, али се прибегло примени грубљих и „ефикаснијих“ поступака.

Окупационе трупе трудиле су се да земљу што брже умире, тим пре што су их чести сукоби с народом стално опомињали да народ не пристаје на њихову упра-

ву, и да се неће никада помирити с јармом који су хтели да му наметну.

Увиђали су да умиревање неће бити лако, јер је народ, и поред тога што му је у војску отишло све што је било најспособније, ипак био велике војничке вредности. Па и поред тога што су то увиђали, нису престајали да сипају зејтин на ватру, нису престајали да муче и драже народ. Тако, прикупљени су подаци: о Народној одбрани, Колу српских сестара, соколским, певачким, пољопривредним друштвима и др., о људству које је било у управним одборима тих друштава; о предавањима која су држана итд., па је нађено да су та друштва и људи, који су на њима сарађивали, штетни и опасни.

Заиста су били штетни и опасни ти људи! Замислите само да су се: „... у певачким друштвима певале народне песме у место међународних“ (ова реченица — замерка нашим певачким друштвима — налази се у билтену једног непријатељског обавештајног центра), и да је о томе још у мирно доба морала да води рачуна обавештајна служба једне велике монархије, која је сматрала да се тиме доводи у опасност. А да не говорим о списковима предавања која су држана по пољопривредним друштвима, списковима са свима рубрикама, почев од редног броја па до рубрике „Примедба“, а са потписом каквог уваженог ђенералштапца (с каквим ли би тек задовољством тај радио, да је знао да ће се ти његови предмети завршити у нашим архивама). Ко ово не верује, нека се потруди да мало завири у заплећене архиве наших непријатеља, па ће добити јасну слику о благодети туђе управе.

Дакле, ови опасни и штетни људи имали су да се уклоне.

Затим су прикупљени подаци о политичким приликама у земљи: опет пажљиво израђени спискови странака, колико гласача и на којим изборима, ко је

коме противник и ко је с ким у политичкој завади. Из овог проучавања био је повољан закључак: народ живо заинтересован за унутрашњу политику, данле, одржавати и распиривати и даље те унутрашње размирице, пошто се у њима потиру снаге подјармљеног народа.

Најзад прелази се на рад на терену: људи се интернирају, прикупљају се књиге и уништавају као штетне, измишља се лажна историја. Прекрајају се имена, да би пријатније звучила завојевачу. Отварају се школе, које служе искључиво за ширење пропаганде, а које својим поступцима раздражују народ.

Само се по себи разуме да су чиновници и војна лица, којима је било стављено у дужност да спроведу ову нову „културу“, били надахнути начелима, која су сами доносили.

Свесни да ова раја не може никоме да се обрати за правду и заштиту, радили су по вољи својих ђефова и страсти. И онај најсмољавији из доба мира, који се клањао до земље своје шефу у некој мемљивој канцеларији или муштерији која му је улазила у забачену радњу, сад је, овде у позадини, био носилац државне идеје, власт над покороном рајом. Због тога су били толико горди, да просто нису могли сами себи да се надиве.

Вређања, злостављања, силовања, пљачке, интриге и убиства све су се чешће дешавала. При овоме се нису бирала средства, па се није презало ни од подметања разноружја, потплаћених сведока итд.

А с времена на време по неком нашем дође душа у грло, прекипи му, па кад већ мора да умре, зажели да бар умре као човек. Ископа дубоко сакривену пушку, огласи се којим метком, па у планину. Тако се одметну Вучко Пантић, Радисав Тошић; тако се одметнула Јевросима, потоња жена Љубе „комите“; тако се одметнуше многи други...

Од ових обичних одметања, под притиском неприлика, видно се издваја одметање резервног потпоруч-

ника Косте Војиновића, који је раније био у Јадарском четничком одреду мајора Војина Половића, па као ранији заостао у Косовској Митровици. Издваја се по томе, што је Војиновић био далековиднији од осталих, што је предухитрио догађаје, и благовремено почео да спрема чету, као и зато што је био добар организатор, што га је у току доцнијих догађаја издигло на једно од највиднијих места. Осим тога, акција Војиновићева, која је довела до великог броја борби, даје савршене примере довитљивости и смелости, као и извлачења из нерешивих ситуација.

Рођен је у Смедереву. У доба кад пратимо његову акцију, имао је 24 године — најлепше године за стицање славе на бојноме пољу.

Да би могао да организује чету и упозна распоред непријатеља била му је потребна слобода кретања по окупираној територији. Зато је издејствовао, ма да с муком, да буде примљен за војног лиферанта (донекле је успео и због тога што је као ранији немачки ђак владао њиховим језиком).

Проказан да ради на организацији некаквих чета, позват је од окружне команде у Косовској Митровици пред Петровдан 1916. По једној верзији, ту је страховито мучен да би признао да је био наш официр, (Војиновић је био поднаредник-ђак), али пошто је све то издржао не признавајући ништа, пуштен је на слободу. По другој, која је вероватнија, један аустриски војник, Чех по народности, скренуо му је пажњу да ће бити ухапшен, те је успео да благовремено побегне на своје коњу.

Од овога дана он се јавно одметнуо од окупаторских власти.

Половином августа 1916 организовао је у с. Лепосавићу (срез дежевски) одред који је доцније добио назив „Ибарско-Копачички комитетски одред“. Прву његову чету сачињавали су:

Урош Рудинац (Рудина испод Рогозне),
Александар Пипер, кафеџија из Берана,
Влајко Владисављевић из Лепосавића,
Прока Планић из Земанице, и
Радомир Гашић из Копаоника.

Ускоро по Петровдану одред је имао око 50 потпуно наоружаних људи. С одредом је почео да спроводи организацију по Ибру и Рогозни, затим је прешао на Копаоник.

Непријатељ је сазнао за рад војводе Војиновића и упутио за њим потере. Једна потера упућена из Бруса, сукобила се с његовим одредом код с. Бабице (јужно од Бруса, на десној обали Топлице).

Опкољен у саму зору, одред је био приморан да прими борбу. Војиновић се није збунио: док је журно размештао своје четнике за борбу наредио је једној десетини да се отворено повуче низ поток, ка селу. Непријатељ, видећи ову десетину како отступа, превари се и даде се у потеру за њом. Тако уђе и сам у поток. То је било оно што је Војиновић очекивао. Одмах нареди отварање паљбе и непријатељ се убрзо виде заокружен ватреним обручем.

Исход борбе за непријатеља није био ни најмање повољан: оставио је 30 мртвих, а мали број преосталих дао се у дивље бегство.

После овога сукоба Војиновић се пребаци с одредом на планину Пасјачу, где је око 15 септембра отпочео да спроводи организацију по селима. Баш тих дана спустио се, непуних 30 км одатле, војвода Коста Пећанац, долазећи са Солунског фронта.

Пошто је изашао из авиона, Пећанац је сео под једно дрво да би се одморио од лета. Ускоро после тога дође неколико четника, који су, видевши авион, мислили да је оставио какво писмо, па су хтели да га нађу. (Доказ да је Пећанац добро изабрао место за спуштање,

водећи рачуна о оном стиху: „Оро гнездо врх тимора вије, јер слобода у равници није.“) Пећанац ступи с њима у разговор и сазна да су то бивши обвезници његовог пука, да је део окулационих трупа повучен из унутрашњости на румунски фронт, али да је непријатељска шпијунажа јако развијена, а народ нарочито много пати због поступака појединих председника општина, који су врбовани од ранијих зликоваца, пропалица и људи на рђавом гласу. У народу има доста оружја, а у шумама доста четника, али су без заједничке организације.

На основи ових сазнања смислио је план за будући рад.

Организовао је чету, почео је да обилази виђеније људе и да их позива на договор, дакле исто оно што је већ раније радио Војиновић, уствари оно што су и прилике захтевале. Спроводио је организацију, прописивао је правила. Саветовао је народ да се не обраћа непријатељу, како му не би давао прилике за искоришћавање наших зађевица и злостављања, и почео је да поставља народне судове као темељ правде.

Народ је осетио да опет има заштитника и дахнуо је. Озлоглашени претседници општина и други насилници се умирише. Претседници општина почеше да дају оставке и да се повлаче, а општине пређоше у руке поштенијих људи.

У народу се дознало за долазак овога популарнога и познатог човека, дознало се да наша војска још постоји, да се још бори; да им шаље поздраве из далеког Солуна; да претстоји скоро офанзива . . . можда већ кроз неколико месеци. . .

Вест се преносила од уста до уста — од стране сваког који је за њу чуо, предавајући је свима које би видео. Брже него телеграфом или телефоном, брже него разоношењем новина — народ сазнаде да му претстоји скоро слобода. Слика оца, мужа, брата, одавно одвојеног

од куће, излазила је свима пред очи. Слика Свете Слободе, слика старе славе и лепших дана. Слика освете и одмазде свију ових зала.

Жене су се журиле да уреде кућу и окућје за скори свечани дочек. Старци и деца навраћали су до оближње шуме да прегледају по неку скривену брзометку, да јој цев није зарђала од дугог стајања. Дух потлачене раје нагло порасте. Народ диже главу.

За то време и Коста Пећанац и Коста Војиновић прикупљали су одбегле око себе, ишли су од места до места: окупљали грађане ноћу у каквом заклону и држали им говоре да буду присебни, да се надају. По селима су састављани спискови способних, пописивано је оружје и муниција. Четници, који нису хтели да се потчине организацији, сузбијани су, јер успех може да се постигне само сложним и заједничким напором свих.

Да ли је Пећанац остао у границама упута примљеног од Врховне команде? Да ли је ситуација коју је затекао одговарала ситуацији коју је замишљала Врховна команда, и на којој су биле основане директиве дате му на поласку? Да ли се већ могло замислити чему води једна организација овако снажна и широког обима? Најзад, колика је била слобода рада, на коју је имао право овај изасланик Врховне команде?

Упустићемо се само у ово последње питање, једино о коме би тада могло да се размишља. Остала ће нам се разјаснити доцније.

Старешини — команданту — даје се утолико већа слобода рада, утолико већа власт, уколико је удаљенији од свог претпостављеног и у тежим приликама за одржавање веза с овим. Коста Пећанац је био удаљен од Врховне команде 310 км и није располагао никаквим средствима за везе које би могле да се употребе: емисиона радиостаница, која би имала довољан домет, била би сувише тешка за пребацивање, а морало би осим ње да се пребаци стручно људство; слање извештаја пе-

шачењем, кроз непријатељску дубоку позадину, а затим кроз стабилизовани фронт, изгледало је потпуно немогућно; па и употреба голубова вероватно не би дала очекивани резултат (Прокупље—Солун око 310 км), ма да би она једина могла да дође у обзир. Дакле, из свега овога се види, да му је припадала и потпуна слобода рада и неограничена надлежност, а једино што је требао да има пред очима, то је циљ због кога је послат.

Врховна команда, која га је изабрала; потчињени његови, који су га видели на делу, и Командант I Армије, коме је он најзад учинио 1918 услуге, чија се основна замисао налази у упуту који му је дат 1916 при поласку из Солуна, слажу се у томе, да је он имао спреме и способности за овакву акцију.

Да се вратимо на развој догађаја.

Разумљиво је да су, чим су сазнали један за другог, обе војводе зажелеле да се састану, да измењају мисли, да се договоре о заједничком раду. Писма из тога доба почињу са „Драги имењаче“.

До првог састанка је дошло 9 октобра 1916 у селу Гргуру, среза прокупачког. Са војводом Војиновићем било је 35 четника. Пећанац је био у оделу зелене боје, па су зато остали учесници мислили да је у француској униформи.

На том састанку договориле су се обе војводе о даљем раду.

Постојеће две чете назване су: чета Косте Пећанца — прва, чета војводе Косте Војиновића — друга, али је и даље обично називана „Ибарско-копаоничким одредом“. Чете које су припремане по селима, а до преласка на дело требале су да остану код својих кућа и непримећене, називане су „сеоске“ или „општинске чете“, за разлику од оних првих двеју, које су називане „комитским“ или „активним“.

У то доба било се већ надалеко прочуло о Пећанчевом доласку, и људи који су дотле сами четовали, долазили су, тражили га и придруживали му се. Међу овима најзначајнији је долазак једне чете из Црне Горе, која се Пећанцу придружила 4 октобра. У овој чети били су: професор Јован Радовић и његов брат; капетан Миленко Влаховић, студент филозофије; Тошко Влаховић, студент права; Милан Дрљевић и други. Ови људи су доцније, како својој храброшћу, тако и својом писменошћу, учинили велике услуге организацији. Пећанац је ове људе узео к себи да их обучи, а доцније им је поверавао значајне командантске положаје и тешке задатке.

До 18 децембра организација је била потпуно спроведена на левој обали Мораве, од Гиљана до Сталаћа, реком Расином, Рашке, Ибарском долином (Санџак), а била је ухваћена и веза са првацима на Косову и у Метохији. Пећанац је журио с организовањем, јер је мислио да ће се наш фронт померити за три месеца најмање до Скопља.

Организација се брзо снажила, па је природно да су већ почеле да се јављају жеље да се пређе на дело. На Божић 1916 (по старом календару), састало се у с. Топоници (Пасјача) неколико одреда, ради разматрања услова за акцију. Том приликом свештених Мита Димитријевић захтевао је да се објави устанак. Пећанац и Војиновић, који су познавали не само своју снагу, него и непријатељску, нису се сложили с њим, пошто је било још сувише рано за дизање устанка, а овако преурањен устанак могао би кобно да се заврши. Димитријевић пак, остајући при своме, одржао је један жесток говор у коме их је назвао кукавицама и тврдио да се у рату не води рачуна о жртвама. Војиновић је најзад прихватио предлог, али је Пећанац категорички одбио, и у томе успео приликом гласања, јер четобође нису могле да се сложе у погледу времена, иако су желели устанак.

Видећемо ускоро, како ће ова жеља да постаје све јача, док најзад не надвлада и војводе.

Остало је, дакле, да се и даље спроводи организација. По скупе паре набављено је оружје и муниција. Организација је спроведена кроз топлички, врањски, па и нишки округ.

Одреди су извештавали Пећанца о раду, као и о кривицама учињеним против организације и против државе. Преки судови су постојали у одреду војводе Пећанца и Војиновића, а надлежан је био онај, који први сазна о кривици.

Из једног извештаја, послатог 3 јануара 1917 од стране војводе Милинка Влаховића и Димитријевића, види се да су четници њиховог одреда продирали чак до Куманова, ради рушења пруге. Рушење није успело, јер је непријатељ знатно појачао страже, пошто је кратко време пре тога нападан од сопствених бегунаца, којом приликом су му и изгинули неки стражари. Војвода Влаховић се жали на оскудицу у средствима за снабдевање одреда; народ је осиромашео услед непријатељске управе, а четници немају сопствених новчаних средстава. Влаховић каже: „Ја се могу пробити кроз фронт, а вратио бих се авионом и донео новац.“ Осим тога, Влаховић наводи да је одзив за ступање под заставу и сувише добар, те има тешкоћа око одржавања у тајности јединица с овако великим бројним стањима. „Четнике имам и сувише, и не знам шта ћу са њима. Сваки их дан растурам у патроле, а оно се све више множи“. Пикрота има довољно. Извештај је писан са Пчиње испод Козјака, али на њему, као и на осталој преписци тога доба, стоји само да је писано „у гори“, јер је место штабова морало да се одржи у тајности.

Почетком јануара 1917 примљене су од повереника неповољне вести: не може се рачунати на успех румунске офанзиве, у Русији је дошло до револуције, у Грчкој су избили нeredи; те ни на Солунски фронт не

може много да се рачуна. Ипак је још послат Милан Дечански, (Војвођанин, стари четник из четовања по Јужној Србији) да пређе Мораву и организује околину Алексинца и Соко Бање, како би заштитио народ од неваљалаца, док је на осталим правцима обустављен рад на ширењу организације, или се бар хтео обуставити. Да ли је то сад било могућно? Можда би код онако челичне и жестоке дисциплине, какве су је спроводиле војводе и било могућно, да се нису десила два крупна догађаја: један, који је дао озбиљан разлог за побуну; други, који је тако већ иначе сакупљеном експлозивном огорчењу принео запаљену шибицу, и дао повод да букне пламен, који више никакав разлог, никаква сила није могла зауставити.

Први је — одлука завојевачких одговорних органа, да код нас спроведу регрутацију, да би те регруте упутили против нас самих. Овакав поступак хтели су да правдају нашим организовањем добровољачких јединица од наших сународника из Аустро-Угарске у Русији, што међутим уопште не може да се упореди. Други је — организовање једне жандармериске чете од, на брзу руку, скупљеног башибозука, њено довођење у Куршумлију и препуштање овој на потпуну вољу да заведе „ред“.

5 јануара стигло је општинама наређење да припреме спискове свију мушкараца од 18—45 године. Објављен је скори долазак „Наборне комисије“.

Како је Краљевина Србија имала око 4 милиона становника, то би могло да се подигне око 40.000 регрута (рачунајући 1%). Ако томе додамо број прездравелих од рана и болести и заосталих у току отступања, видећемо да се војводе нису превариле, кад су цениле да би непријатељ са окупаране територије могао да подигне око 60—70.000 људи. Међутим, у то доба наша Опе-

ративна војска, после многих губитака које је имала, како услед борби, тако и услед гладовања кроз Албанију, могла је да има око 150.000 људи. Однос ова два броја сам по себи казује врло много. А то је поред тога било баш у оно време, када наша Оперативна војска није могла ниоткуда да попуњава губитке; када се војска видно смањивала из дана у дан; официри чували војнике као кап воде на длану, а изгубљене жалили као рођену браћу; доба у које се с тужном духовитошћу говорило: „Од ђувика до ђувика, оста Србин без војника“... а до ослобођења отаџбине било је још много ђувика, и сви су се питали, хоће ли дотле још ко остати жив.

Рачунало се и на то, да ће наши душмани бити свесни, да људе не могу употребити против наше Оперативне војске, ма како их укључили у јединице са својим елементима и држали под строгим надзором, јер би они ипак нашли прилику да пребегну. Па ипак би им били од неоцењиве користи, било за отправљање службе у позадини — што би им дозволило да своје, који су дотле били заузети тим службама, употребе као борце — било да их поставе према коме од наших савезника, чији језик ови не би разумели.

Најзад, и какво би морално стање ово изазвало код наших трупа на Солунском фронту, трупа које су иначе биле намучене — намучене као ни једна војска дотле, намучене да оставе своју отаџбину да би се без ње борили за њу. Колико би ово дало широко поље рада непријатељској пропаганди, која се свима најподлијим средствима трудила да убеди наше војнике да им је борба бесциљна, да у земљи влада прави рај — да само треба да побацају оружје, па да дођу да уживају у њему... И како би се осетио онај наш прекаљени борац, борац из петогодишњег непрекидног ратовања, победник с Куманова и Битоља, победник с Цера и Колубаре, кад би сваки пут, пре но што опали пушку, мо-

рао да се пита да она сенка, да она глава што вири из непријатељског рова, није баш глава његовог нејаког сина, због кога је оставио домаће огњиште за кога се бори?

У народу је вест о регрутовању изазвала запрепашћење. И сама помисао да се непријатељска пушка узме у руку изазвала је гађење. Код нас је пушка кроз векове била само оружје Слободе.

И једна једина мисао прострујала је кроз народ, једна једина мисао била је пред сваким: „Не! Не, не, не и сто пута не“.

Не — али како? питале су се војводе.

Да ли оставити да то „не“ каже сваки сам, да се „не“ спроведе у виду пасивне резистенције? Човек је слаб: патња, гладовања, батињања, злостављања и разалапањања... може ли од сваког да се тражи да покаже онолико моралне чврстине колико је имао Исус Христос?

Или једно заједничко громко: „не“. Човеку је лакше, када види свог ближњега, да с њим дели опасност, да с њим дели муке, и тако, раме уз раме — лакше му је да умре. Али чему то води? Колико може да се издржи? Непријатељ је ипак јачи, далеко бројнији, наоружанији, спремнији. Па онда у шуму, у планину. А има ли места за сав наш народ у шуми? За колико времена? Шта ће тамо јести? Или оставити нејач и жене по селима оним нељудима?

Тешка су била та питања, тешка одговорност пред историјом... сувише тешка да их појединци реше. И зато су сазвани савети виђенијих људи. Договори, на којима се имало решити „бити ил не бити“, уколико се уопште о неком битисању могло говорити.

1 фебруара 1917 почео је рад непријатељске регрутне комисије у косаничком и јабланичком срезу. По народу се пронесе глас: „Не идите у непријатељске ка-

сарне да вас непријатељ мучи, већ бегајте у велику касарну Јастребац и Копаоник“. И шуме су почеле да се пуне одбеглим. Почеше напади на њихове породице, а бегунци предузеше њихову заштиту. Сукоби су били све чешћи.

Кад је регрутна комисија видела да не може да савлада вољу народа, затражила је појачање од команданта дивизије из Ниша. Крај у коме је имала да се врши регрутација прво је опкољен, добро поседнут, па су затим слате и јаке потере за одбеглима. Породице одбеглих су злостављане.*

Због ових догађаја одржан је један значајан збор 9 фебруара 1917 у кући Петра Драговића, у селу Обилићу близу Лесковца (име села наведено је по секцији 1 : 100.000, док се у изворима назива врло различито: Обилевац, Обилићево у Пасјачи, а по некима је збор држан у селу Косанчићу).

Збору је присуствовало око 300 људи. Они прваци који нису могли да дођу лично послали су своје опуномоћене заступнике.

Проглашени су за војводе: Коста Војиновић, као командант Ибарско - Копаоничког одреда; Јован Радовић Пиротског одреда; Тошко Влаховић Краинског одреда; капетан Миленко Влаховић Врањско-Јабланичког одреда. Пећанац је задржао централну просторију — Топлицу. Милан Дечански је упућен у сокобањски и алексиначки крај, а тома Питулић и Новица Вељовић у ђунишки крај, Рибарску Бању, Ражањ и Сталаћ.

Расмотрено је стање створено непријатељским регрутовањем и утврђено да уклањање младића у шуме

*) Прелиска о овим догађајима између непријатељског претседника регрутне комисије и команданта дивизије заплена је у току устанка и налазила се код пешадиског поручника-инвалида Марка Павловића, кога је народ називао „мајор“, међутим овај је био приморан да је уништи када је устанак малаксао.

није било угодно, пошто су њихове породице страдале.

Огорчење је било велико, чаша јада је била препуна. Није тешко било предвидети последице.

Сви су духови били за устанак. Предњачио је Војиновић, који је својом речитошћу и ватреношћу још више распалио присутне. Пећанац је био слаб да их задржи.

Кад се више није имало куд прешло се на гласање.

Сем Пећанца и његовог ађутанта, потпоручника Милана Дрљевића, сви су гласили за устанак. Били су чврсто уверени да ће им донети слободу.

Устанак је био изгласан

Немајући куд, пред вољом народном, Пећанац прими устанак у своје руке*). Једино што је усвојено то је Пећанчев предлог, да се сачека с почетком устанка, колико је потребно да се сви обавесте, те да свуда букне једновремено.

У извештају, о коме ћемо говорити доцније, који је нажалост тек после седам месеци упућен Врховној команди, као разлог устанка наводи се:

„Народ, оптерећен великим реквизицијама, а потом револтиран наређењем Бугарске Врховне команде односно регрутовања способних људи и шиљањем на фронт против своје рођене браће, не могаше више бити

*) Један једини извор од многих тврди да је Пећанац био за устанак. Међутим у томе извору се не помињу многи подаци, те изгледа да писац истог није био о свему обавештен. А и држање Пећанчево у току доцнијих догађаја убедљиво указује на то, да је учинио све што је могао да до устанка не дође, што је и Начелник штаба Врховне команде утврдио својим извештајем Министру војном, 12 септембра 1917, у коме каже: „Из писма војводе Косте Војиновића јасно је да устанак није био подигнут од поручника Косте Пећанца, да се је он, шта више, одупирао подизању буне, и да је пристао на њу тек у последњем моменту, кад се више није могла обуставити. То значи да је он добро схватио и извршио свој задатак“.

лојалан, и мало и велико одрече непријатељу послушност и букну општи устанак у неколико округа.

Немогући народну вољу не извршити и ми, војводе, са активним комитским четима, узесмо учешће“.

Донета одлука неоспорно је била од огромног значаја. Сваки ће се војник од заната одмах запитати: па зашто нису одмах известили Врховну команду? Покушајмо да разумемо.*

Пре свега, то се дешавало 1917. Средства која су могла да дођу у обзир за преношење извештаја била су: авион, бежична средства, голубови и слање извештаја по куриру пешке. Авион који је довео Косту Пећанца није имао услова да остане с њим — то је јасно. Слати доцније авион ради успостављања везе — где да га нађу? Најзад, није било лако ни наћи pilota који би имао ону храброст, коју је имао Пећанац, готову што је онда било врло мало pilota наше народности, већ су ову службу већином вршили савезници. Дакле ово средство отпада.

Голуб писмоноша? Прошло је већ скоро пет месеци како се Пећанац био спустио на окупирано тле; голуб који би тако дуго време провео код њега, не би више био „писмоноша“.

Да је донео емисиону радио станицу? Пре свега, колико су у оно време тежиле емисионе радио станице које би имале довољан полупречник дејства за овај задатак, и како би се радио станица пребацила; и кад би стручно људство и пристало да иде, где би се у шуми попуњавали акумулатори, а где налазили резервни делови и вршиле оправке?

Пребацивање извештаја пешке? Коста Пећанац је био на Солунском фронту, гледао је непријатељске ровове пред собом. Не верујем да су на њега оставили утисак да може да се прође кроз њих.

Каквим подацима је у то време располагала Врховна команда? 2 јануара 1917 пробио се кроз фронт

Василије Трбић после скоро шестомесечног бављења у отаџбини. (Пошао је био 27 јула 1916, дакле пре Пећанца). У току свога бављења у отаџбини двапут је прекидао прилепску жичану железницу (која је служила за снабдевање непријатељских трупа), често кидао телеграфско-телефонске линије и вршио друге разне четничке подвиге, али за одлуку о регрутовању није знао (за ову одлуку се сазнало у Топлици тек 5 јануара). Није знао ни за буру која се онда припремала у Топлици, јер је радио јужније и независно од њих.

До 7 фебруара требао је да се пребаци војвода Михајло Јосифовић са седам четника, али је услед многобројних тешкоћа његово пребацивање морало да буде одложено чак до краја новембра 1917.

На основи свега тога може се закључити да Врховна команда није могла да буде обавештена о догађајима. А да су је известили, да је извештај стигао, какву би сарадњу могла Врховна команда да им пружи?

Наша војска, бројно слаба, а и недовољно опорављена и снабдевена, није могла сама да предузме офанзиву са изгледом на успех.

О промени ситуације с надом на румунску офанзиву, Врховна команда хтела је да упуту једнога официра и извести Косту Пећанца, али услед тешкоћа за пребацивање овога, отегло се његово слање до октобра месеца, што ћемо видети доцније.

Пећанац се још мало надао. Надао се да ће се стишати духови, да ће можда и непријатељ увидети немогућност онога што је хтео да спроведе. Учинио је један скроман покушај, једини који се још могао учинити: одао је војводе у њихове округе — удаљујући тиме најборбеније од жаришта где је ватра претила сваког часа да се распламти.

На састанку 9 фебруара осим осталог решено је и да се припреме новчана средства за издржавање четника и спремање устанка. Зато је одлучено да се закљу-

чи зајам од 50.000 динара. Као подлога за упис овога зајма служила је непоколебљива вера у коначну победу нашега оружја, када би имао овај бескаматни зајам да буде враћен од стране државе.

За извођење устанка спремљена је једна наредба, чији најзанимљивији део гласи:

„Јунаци!

У име Његовог Величанства Краља Србије*) и наше драге Отаџбине, позивам све вас на општи устанак...

Наређујем:

I Да сви војни обвезници, с оружјем и без оружја, следују моме позиву.

II Да старци и неспособни с рђавим пушкама одржавају ред по варошима, општинама и селима у циљу безбедности нашег становништва.

III Дан општег устанка и место мобилизације ја ћу одредити.

IV Пошто немамо средства за брзо објављивање мобилизације, наређујем да свако село начини машале на истакнутим местима и да их запале онда, кад се запале у суседним селима“.

*) По схватању народа Краљ је оличење народне воље. Народ је желео слободу, и Краљ је желео слободу. Били су уверени да ће се устанком ослободити, и зато су били уверени да би и Краљ, да је присутан, био потпуно сагласан с њима. Томе је схватању и Војиновић дао изражаја речима приликом уласка у Прокупље.

Разумљиво је зато, да ни овај проглас са свом побожношћу часа у коме је био издат, није могао да почне другчије него овако, ма да нису били овлашћени за то.

II ДОГАЂАЈИ У ДОБА ТОПЛИЧКОГ УСТАНКА

1 — Прве пушке

Стање је било већ такво да су свуда почињале јединичне борбе, иако почетак устанка још није био наређен.

Са сабора у Обилићу, Влаховић и свештеник Димитријевић (који је иначе предњачио у жељи да се што пре почне) кретоше се ка Лесковцу (око 20 км отстојања), куда још истога дана упутише проглас следеће садржине:

ЈАБЛАНИЧКИ КОМИТЕТСКИ ОДРЕД

капетана М. Влаховића

Бр. сл.

Лесковчани!

Прикупите се и крадом измакните нама, наћи ћете нас по питању, преко доносиоца овога наређења, код главног стана у шуми.

9 фебруар 1917 г.

Положај

Командант, пешад. капетан I кл.

МИЛ. М. ВЛАХОВИЋ, с. р.

11 фебруара заробљен је од стране избеглих регрута већи број непријатељских војника и неколико коњаника. Заробљавање коњаника је било нарочито омиљено, јер старешине дотле нису располагле јахаћим коњима.

По једном другом прогласу, који наводи Ерхарт, а који је заплешен од стране окупаторских власти, објављено је:

„Командант комита Јабланичког одреда наређује окрузима: 11 марта по старом календару објављен је у свима покрајинама Краљевине Србије устанак. Сваки ратник треба да буде спреман. Скупљати се у одреде поред друмова, вршити препаде на непријатељске војнике по насељима (посаде по селима), рушити телефоне, телеграфе и железничке пруге. Све тераоце поштанских кола или коња — непријатељских, заробити. Спречити концентрацију непријатељских трупа.

Даља наређења следоваће.

Командант, капетан I кл. В. ВЛАХОВИЋ,*
Војвода ДИМИТРИЈЕВИЋ

Ова наредба да се достави суседним општинама среза Владичин Хан, а од њих је спровести од општине до општине, затим округу Врањском“.

Истога дана, 11 фебруара, војвода Радовић, са Питротским одредом води борбу са пола непријатељске чете, код Власотинаца.

У ноћи 11/12 фебруара четници централног одреда заробили су у с. Белом Камену, срез прокупачки, једну коњичку патролу, код које су нашли наредбу команданта Моравске инспекционе области, у којој наређује свима регрутним комисијама да одмах прекину регрутовање, пошто се народ побунио, да се с народом што боље поступа и да се настане свом силом да се војвода Пећанац убије или ухвати, па пошто се сврши с њим, да поново почне регрутовање.

*) Име капетана Влаховића написано је „Блаховић“, а Димитријевићево „Димитривић“, што је доказ да преводилац није добро знао ћирилицу.

Зато је војвода Пећанац одмах разаслао свима општинама и свима четовођама наређење, да се одмах борбе прекину, а устаници врате кућама; он лично кренуо је Куршумлији да умири тај крај, пошто су у њему устаници били најборбенији.

Али народ је већ био назрео један зрачак слободе. Мач, једном извађен из корица, не враћа се тако лако.

Прва пушка пукла је 9 фебруара 1917 у с. Мачковцу, 1 км од Куршумлије.

Народ се жалио на насиља које је чинила једна чета башибозука, а која је претстављала непријатељску жандармерију у Куршумлији. Упућена је патрола од 15 четника, под командом Ице Калајџије и Боже Димића. Сукоб ових двеју чета произведе искру, из ње се изви пламен који сукну преко Прокупља ка Нишу.

До сукоба дошло је у селу Мачковцу 12/13 фебруара. Непријатељ претрпе пораз и побеже у Куршумлију. Калајџији се придружи озлојеђен народ и тако, гонећи непријатеља, устаници опколе Куршумлију у зору 13 фебруара.

Када је чуо ову борбу, Војиновић је притекао у помоћ са својим одредом.

13 фебруара око 10 часова пре подне заузета је Куршумлија.

Пошто је изборена ова прва устаничка победа, известили су војводу Пећанца и позвали га да дође у његов слободни град. Извештај је упућен 14 фебруара из Куршумлије, и почињао је следећим речима: „Данас у 7 часова пре подне стицајем околности сукобили смо се са Арнаутима и Бугарима у близини Куршумлије, коју су борбу непријатељи изазвали, а ми је морали примити. Савладали непријатеља: 92 војника са начелником и чиновницима похватана“.

По другим изворима погинуло је 80 браниоца, а око 200 преосталих се предало; с наше стране било је

незнатних жртава. По Ерхарту Куршумлија је брaњена са 150 пушака и 2 пушкомитраљеза. Како он црпи податке из аустриских извештаја, вероватно је да је његов податак доста тачан, па се може претпоставити да је разлика у броју, између заробљених и списачног бројног стања браниоца, успела да побегне или је изгинула.

Ту, у Куршумлији, 13 фебруара, Коста Војиновић наредио је да се сав народ дигне на устанак до 17 фебруара 1917.

Упућени су четници да разносе наредбе о овоме.

На дан заузећа Куршумлије, по једном извештају Радисава Тошића, четовође Добричког одреда, види се да се налазио на положају у близини друма Ниш—Прокупље, и осматрао да непријатељ кога не зароби. Он јавља: „Народ је у овом крају потпуно организован и спреман. На позив регрутне комисије није хтео нико да оде. Ствар је озбиљна и чекају наређење од мене, а ја чекам што скорије наређење од вас“.

14 фебруара Радовић се бори по околини Власотинаца. Ослободио је општине: Орашац, Конопницу, Шишавац, Крушевицу, а у самим Власотинцима ослободио је око 1000 регрута.

Пећанац добија извештаје да је његова наредба о обустави устанка примљена, али не чини никакав утицај. Поводом тога капетан Влаховић му пише 14 фебруара: „У томе сам извештају видео Вашу колебљивост... то је само њихова вјештина да добију у времену“. И заиста, у наређењу је стајало да се продужи са регрутовањем чим се убије Пећанац.

Журећи с централном четом ка Куршумлији, Пећанац се сукобио 15 фебруара с непријатељем код с. Грабовнице (између Куршумлије и Прокупља). После једнодневне борбе непријатељ, у јачини од 233 војника, 3 официра, 2 кандидата и 1 лекара са командантом Га-

вриловом предао се. Заплењене пушке одмах су искоришћене за наоружање устаника.

16 фебруара потукао је код с. Пљаква бугарског команданта Аризанова, заробио 180 војника, и тог истог дана ушао са својим штабом у ослобођену Куршумлију, где је затекао Војиновића с великим бројем четника; поставио власт и суд, и предузео мере за заштиту заробљеника, без чега би се народ тада осветио заробљеним за сва недела која су починили.

Успоставио је везу с првацима Лабског краја.

16 фебруара Пећанац је примио следећи извештај:

„Господину Војводи Кости Миловановићу-Пећанцу,

Част нам је Вас известити да смо данас, 16 овог месеца, на ратном Савету, а у селу Доњој Трнави, решили да у име Бога нападнемо на варош Прокупље, и то у 4 сата после ноћи између 16 и 17 овог месеца; а у нади смо да ћемо успех постићи. О резултату у опште свом, накнадно ћемо Вас известити.

16 фебруара 1917

Доња Трнава

Ваши потчињени г. г. официри и четовође:

поручник Влада П. Требањевац

потпоручник Прока Миљковић

потпоручник Душан Петровић

четовођа Светозар Костић

„ Арса Станић (или Стакић?)

„ Васко Живковић“.

Пошто је Пећанац сада коначно увидео да се устанак не може више обуставити, издао је и он наређење, и разаслао прокламације које су биле раније спремљене (прокламација, која почиње са „Јунаци...“ Разашилане прокламација се помиње под више разних датума, што је била последица колебања око објаве устанка и наде да ће се устанак можда моћи одложити).

Овога дана састао се с првацима Лабског краја у Куршумлији и уговорио: да му продаду 4000 пушака са

по 300 метака за 50.000 лева и 12 јахаћих коња с прибором (за прваке), коње је дао од плена, а новац позајмио на признанице из Куршумлије и Прокупља.

Приступљено је организацији средстава за везу, али се наишло на тешкоће, због недостатака потребног материјала и прибора, нарочито батерија, чаша, пењачица, нишадора.

2 — Ослобођење Прокупља

Као што видесмо, вест о успеху Косаничана била се пронела муњевитом брзином по округу. Командири топличких чета нису хтели да заостану за њима.

У Прокупљу била је знатно јача посада него у Куршумлији, али за јунаке, какви су они били, то није много значило; они су знали само за два појма: слобода или смрт. Слобода им се била насмешила, полетели су јој одмах у загрљај; ако при томе ко погине? То је тако природна ствар. Да наш народ није презирао смрт, зар би икада био слободан?

Одлука за напад на Прокупље донета је 15 фебруара на договору у Прекадинској механи. На основи те одлуке упућен је парламентар у Прокупље са писмом којим је тражена предаја посаде, да се не би узалуд проливала крв. О одлуци су известили и војводе Пећанца и Војиновића.

Командант прокупачке посаде одговорио је на писмо поседајући положаје за одбрану вароши.

На „ратном савету“ у с. Трнави од Топличких чета образован је „батаљон усташких трупа“ под командом резервног капетана I класе Владимира Пребелевца инвалида без једне руке, и утврђен је план напада:

Варош је подељена на 4 дела у циљу обухватног напада:

— северну страну вароши, на вису, имала је да напада и заузме чета Миливоја Виријевића;

— западни део вароши, на путу за Куршумлију, чета Спасоја Миленковића;

— јужни део вароши, чета Арсе Стакића и Проке Чавића;

— источни део вароши, обилазним нападом, чета Светозара Цветковића.

Командно место команданта батаљона са источне стране вароши, пошто му је та страна необезбеђена (од евентуалних непријатељских појачања од Ниша).

О оваквом распореду можемо одмах да закључимо: типичан четнички распоред; кордон, без икакве резерве, али свуда надмоћан јачином у моралу, обухватајућим положајем и изненађењем. Место команданта батаљона не одговара тактичким захтевима, једино му је извињење што је хтео личним присуством да отклони опасност од Ниша; требао је да се налази према западном улазу у варош, у близини Куршумлиског друма, одакле се очекивао долазак војвода и појачања. Никакве мере нису предузете за отклањање евентуалних неуспеха. Преурањен напад (5 часова, 17 фебруара) излагао је батаљон опасности почесног тучења. Што је ипак дошло до победе разумећемо читајући сам опис борбе.

Прокупље је бранило 400—500 војника са 4 митраљеза. „Батаљон усташких трупа“, који је нападао на Прокупље, имао је око 380 бораца.

У току ноћи 16/17 фебруара заузети су полазни положаји за напад и прекинуте су све телеграфско-телефонске везе које су водиле из Прокупља. Не чекајући стицање Централног комитетског одреда и војвода, капетан Пребелевац даде 17 фебруара у 5 часова трубом знак за јуриш.

Браниоци су успели да се одрже два часа на својим положајима, после чега су се повукли на ивицу вароши. Ни ту нису могли дуго да се одрже због отвореног непријатељског држања становништва, које се налазило око њих. Зато су се повукли у окружно начелство —

зграду с два спрата од тврдог материјала, а четници нису имали ни један топ, те је ова зграда давала потпун заклон. Одавде су бранили прилазе митраљезима и пушчаном ватром, остављајући по улицама: један митраљез, 60—70 рањених и 12 мртвих, док су нападачи имали само 4 рањена.

Четници опколе начелство и почну да убацују бомбе кроз прозор, а са њм четовођа Радивоје Вучинић, свештеник, упада у начелство, баца две бомбе међу браниоце и гине.

Још у покрету ка Прокупљу, пред самом вароши, Пећанац је наредио четовођи Тошићу да са својом четом (из састава појачања која су стигла од Куршумлије) појача обухват са источне стране вароши и да задржава појачања која би непријатељу дошла од Ниша. Занимљиво је наређење којим је то наређено, те га наводимо у целини:

„Четовођи Тошићу,

Одмах са леђа нападни непријатеља тако далеко, да му пресечеш отступницу; туци му комору, али само са малим одељењима из разних места (одељења не смеју бити већа од 5 четника); пресретни им комору и ордонансе у позадини и зароби их да би дошли до поверљивих наређења из којих би видели како су управљени и за који циљ; (по 2—3 четника наша нека се упојају — утврде — на подесним местима да их дочекају кад почну отступати, јер ћемо их ми напасти.

У исто време пошљи одељење да нападне стражу код Мрамора, и нека је Ђуприја на Морави у нашим рукама, то сам ти и синоћ наредио.

Ми ћемо их са јаком снагом напасти од овуда у разним правцима, па ће морати да се предају.

17 фебруара 1917 у 7 ч.

Прокупље Ш:ф Централног комитета
војвода
Коста Пећанац“

Око 10 часова стигле су војводе Пећанац и Војиновић у Прокупље. Народ им је приредио одушевљен дочек и позвао их да уђу у део вароши који је заклоњен од куршума.

У башти Ђоке Миладиновића Пећанац се говором захвалио на дочеку, али је нагласио да он ово није желео, и да ће их та привремена слобода скупо стајати. Затим се с Војиновићем и још неколицином одвојио у страну и последњи пут покушао да предупреди последице овако преурањеног устанка: предложио је да се изведе једно ратно лукавство. Народ да се склони у куће, да не гине лудо на улици; четници ће позвати неколико виђенијих људи у општину и ту ће ови да кукају из свег гласа, а после ће се жалити да су их четници тукли, јер нису хтели да пристану уз њих; за то време четници ће евакуисати плен у планину, а народ ће бити сачуван од освете противника. Овај предлог је од малог броја, који су уопште хтели да га чују, исмејан као кукавички.

Око подне борба око начелства се утишала. Почети су преговори, али командант одбране изјави, да по својим правилима има право да се преда тек после 24 часа, тражећи да се дотле прекине борба. Знајући шта то значи, војвода Пећанац упути одмах две чете за затварање правца којим би могла да приђу појачања од Ниша.

За претседника ослобођене Прокупачке општине постављен је Милан Николић, а за команданта места Марко Павловић, кога је народ називао „мајор“.

Саме борбе и стање у вароши описује један очевидац овим речима:

„17 фебруара 1917 у пола пет сати изјутра зачуше се пушке са околних брда. На глас српске трубе покуљаше из свију кућа старци, бабе, девојке, жене, инзалиди и деца полунага, све је живо изашло и кроз страшну пуцњаву разних пушака, револвера и митраљеза на-

ших четника и Бугара чули су се усклици: „Живели наши ослободиоци“. У улицама Бугари су направили барикаде одакле су пуцали. Тада се сва маса упути тим барикадама са узвицима: „Предајте се, видите ли да смо Срби, а не Бугари!“.. Бугари побегоше са улица и затворише се у зграду окружног начелства. Народ није ни обраћао пажњу на њих. Ту, на пијаци, настало је неописано весеље, старци су се љубили, младићи су се грлили, девојке су китиле четнике и устанике тробојком и цвећем, даривале их пешкирима и чарапама. Ту се поздрављало само са „Сретна Слобода!“ Свако је тражио посао; пекари су пекли хлеба, сакације доносиле воду; ко је имао кола доносио је дрва. Деца су преклињала четнике да им даду коње да их напоје, да им буду сеизки. Жене и девојке тражиле су да и оне иду у редове, да се боре. Тако неко рече: „Иду војводе!“ Цела маса се крете — гурајући се — улазу у варош. И кад се на коњима појавише Пећанац и Војиновић народ појури њима са узвицима: „Живели!“ Тога тренутка Бугари су прекинули паљбу као по команди. Девојке су их китиле и даривале, тако да коњи нису могли да корачају од силног цвећа и дарова, пешкира, кошуља, чарапа.

За то време Бугари из начелства гађали су митраљезима оне који су излазили из кућа. Тако су погинуле две жне: Селена Поповић, која је на глас наше трубе излетела из куће да зовне жене да и оне штогод помогну, и Ружа Н. која је отишла да каже Бугарима да се предаду. Један дечко од 14 година и неколико жена је рањено.

Седамнаест најразјаренијих четника крете с народом ка начелству, где је било 500 Бугара. Сваки је желео да се освети. Деца су јурила од једног четника до другог, додавала муницију и пунила пушке, тумарала по надлештвима, налазила муницију и кроз кишу куршума раздавала је четницима, па бојећи се да ови не

малакшу храбрила их песмама „Дрина, Дрина, за Срби-
на нема зима...“ или „Ој Србијо мајко мила...“

Кад погибе наш свештеник Радивоје Вучинић, који
је налетео на бугарски митраљез, и кад падоше један
електричар и један четник, огорчење достиже врхунац.
Три наша четника ускоче на први спрат начелства и баце
неколико бомби. Бугари се повуку на други спрат, ода-
кле су их четници сваљивали с прозора. Одједном Бу-
гари побецаше оружје и појавише се на прозорима, а
лако рањени на вратима.

Тада народ, који је голим рукама полетео на 500
бугарских наоружаних војника и 4 митраљеза, осети
њихову немоћ, те осећање мржње и освете расплину се
у сажалђење. И тада се деси чудо невиђено — велики
и диван пример племените српске душе. Они, који су
побегли са вешала или из тамнице, месецима па и целу
зиму провели у шуми, без преноћишта и хране, носе
на својим рукама тешко рањене Бугаре. Народ, видев
то, узимао је један с једне, а други с друге стране те-
шко рањене и износили их. Жене се растрчаше, и за
тили час биле су готове две болнице с постељама и
свима удобностима...

У суботу изјутра пристизале су све нове и нове че-
те устаника од 14—80 година. Сваки је носио тробојку.
Иза чета су ишле сељанке и носиле муницију и храну,
оне су биле коморџије и болничари. Организација чета
вршила се на пијаци, али је маса света стално стајала и
посматрала, те је општинска власт била приморана да
је растерује.

У недељу је било богослужење. Све је дошло у
цркву. Црква и црквено двориште било је пуно света.
Наш свештеник вршио је обред, и када је изашао из
олтара с речима: „Да благослови Бог Краља Петра и
Српску војску, која се још бори за нас“ народ је јецао.
А кад је запевао „Тебе Бога хвалим!“ цео народ је пе-
вао, уз унакрсни прасак топсва са Блаца и Ниша и ави-

она који је летео над црквом и гађао одозго митраље-
зом и запаљивим бомбама“.

Последица овако сјајног држања становништва би-
ла је капитулација целокупне непријатељске посаде у
Прокупљу.

Војводи Кости Војиновићу, који је био остао да до-
врши опсаду, предало се 18 фебруара у подне: 4 офи-
цира, 5 фелдвобела, 20 подофицира, 24 цивилна чинов-
ника, 821 каплара и редова.

Ово је највећи успех у току овога периода народне
оружане акције. Ово је у исто време и врхунац моћи
устаничке.

Укупно су устаници у то доба имали преко 1000 заробљеника. Са заробљеницима се, а нарочито по настојању Пећанчевом, претерано лепо, може се рећи братски, а донекле и наивно, поступало. Заробљеним официрима дате су објаве за слободно кретање по вароши, не водећи рачуна о штетним последицама које би то могло да има за тајност операције. Уосталом самим устаницима није било много стало до тајности њихових редњи: пре сваког напада извештавали су непријатељског команданта зашто ће га напасти, па и кад ће да почне напад; поступак сасвим ритерски. Ипак су побеђивали, јер су били решени да победе.

И непријатељски командант дивизије у Нишу извештен је о заузећу Прокупља, и од њега је тражено да упути једног хирурга са завојним материјалом „пошто овдашња болница не располаже таквим, а има много влаших тешко рањених“.

Ова молба о одашиљању лекара — остала је без
успешна.

Ипак је донекле и било користи од овог начина поступања, јер када су устаничке трупе, 12 дана доцније морале да напусте Прокупље, узета је реч од заробљеника да ће Прокупље бити поштеђено, и оно би донекле поштеђено.

Као што се види, по заузећу Прокупља Пећанац мисли на отклањање штетних последица преурањеног покрета; Војиновић већ замишља слободну и независну државу.

Војиновић пише писмо Протогерову у Ниш, тражећи преговоре за признање слободне и независне државе у ослобођеним крајевима — доказ отвореног карактера и доброте душе која пристоји легендарном народном јунаку... али и доказ да није довољно познавао историју и однос стратегије и политике, јер ниуколико није имао у руци пресудан маљ, којим би могао да подупре своје захтеве. Протогеров га је на то убрзо потсетио, пошто је наредио да се похапсе парламентарни — поступак ни кавалерски, ни достојан ратника, али „оправдан“ несразмером у снагама.

Народ, још мање упознат са општим распоредом савезничких фронтава и могућностима кооперације, чврсто је био уверен у победу. Пред његовим очима лебдела је само слика дуго ишчекиване Слободе, и налазио се сав раздраган одушевљењем, оличеним у речима: „кад доживесмо овај сретни час, кад доживесмо бар један дан опет да будемо слободни, сад нам није жао умрети. Сретна Слобода!“

3 — Догађаји од Прокупља ка Нишу

18 фебруара у 5 часова добијен је извештај од обезбеђујућих делова да се непријатељ кренуо од Ниша у правцу Прокупља. Пећанац им је одмах кренуо у сусрет.

На Дебелом Брду налазиле су се две устаничке чете, упућене прошлог дана ради обезбеђења Прокупља са нишке стране. Непријатељ, дошавши у додир с овим четатама, одмах се развио за борбу.

У исто време стигао је и Пећанац са главнином. Пошто је оценио непријатељску снагу као надмоћну у

свему,^{*)} а уочио је да је непријатељски распоред слаб на десном крилу, решио се да непријатеља само привеже с фронта, а да изврши маневар на његове комуникације, не отступајући при томе од тога да бој реши нападом.

Тако и би.

На Дебелом Брду оставио је само један танак стрелачки строј, а са 150 коњаника и 1300 пешака пробио је непријатељско десно крило, заробивши му при томе 1 чету. Затим је бацио коњицу кроз отворени продор у правцу с. Александрова, где се налазила непријатељска комора са заштитом.

И комора и заштита биле су убрзо заробљене. При борби око коморе непријатељ је имао губитака, док их са устаничке стране није било.

Чим је непријатељ осетио да му је позадина угрожена, прекинуо је напад и почео да се повлачи ка Нишу. Сад га Пећанац дочека са поврнутим фронтом, спречавајући му прилаз ка с. Александрову и мосту на Морави. Први непријатељски делови који су наишли, као и 2 топа и 1 митраљез, били су ускоро заробљени.

Међутим непријатељ је располагао знатном надмоћношћу како бројно, тако и у томе што је имао у наоружању бајонете, а устаници их нису имали.

Чим је прикупио довољно снаге непријатељ је извршио јуриш. Кундак не може да се мери са бајонетом, и драгоцени заробљени топови били су изгубљени.

Ипак непријатељу није успело да се пробије ка мосту. Одбачен је од своје отступнице и приморан да гazi Мораву да би се спасао.

^{*)} Оценио је на 4 батаљона са 4 топа и више митраљеза. Ерхерт помиње само један батаљон, што не мора да буде тачно, јер он уопште не разликује операције на нишком правцу од оних око села Блаце, нити помиње пад Прокупља, и ако је то био најважнији догађај.

Учесници кажу да је у тим борбама изгинуло „приличан број наших, али дупло њихових“.

Иако у данашње доба велики непрекидни фронтови и нагомиланост снаге и средстава неће дати честе прилике за сличне потезе, није искључено да овај бој може послужити као пример коме команданту обезбеђујућих, извиђачких, заштитних или брзих одреда.

Победом на Дебелом Брду и у с. Александрову устаници су овладали левом обалом Мораве и мостом код Мрамора.

19 фебруара лева обала Мораве била је поседнута од Топличана. На Курвинграду налазили су се Заплањци под командом једног поднаредника из Пећанчеве чете, родом Заплањца, који је доцније погинуо.

Успостављена је веза и Заплањци су затражили сружје и експлозив ради спречавања доласка непријатељских појачања од Пирота. Послато им је једно добро опремљено одељење и потребна количина експлозива. (Подаци наводе да је веза између Топличана и Заплањца успостављена близу Суве Планине, али обзиром на место једних и других јасно је да се под Сувом Планином није мислило на место означено тим натписом на секцији 1 : 100.000, већ на Селичевицу, која се, гледане са прокупачке стране, сливала са Сувом Планином).

Непријатељска артилерија, постављена на положају Бубањ и код новог нишког казненог завода, тукла је 19 фебруара ка западу Меровишко брдо и косе између овога и Мораве, а ка југу Курвинград.

Нарочито јака ватра била је управљена против прилаза железничком и колским мостовима, да би се спречило њихово рушење; ипак су устаници успели да прекину железничку пругу код с. Кочана и Ђуниса, (иако је ово сувише близу месту устанка) да би спречили долазак појачања.

Једно одељење устаника, коњаника, послато је да нападне непријатеља на железничкој станици Црвени

Крст, на самом улазу у Ниш. Напад је успео, те је створена код непријатеља велика забуна. Ово је у исто време и крајна граница до које су устаници допрли према Нишу.

Немачка позадинска инспекција (вероватно да то одговара команди армиске позадине) и Моравска територијална управа биле су озбиљно угрожене.

Устаници су приступили проучавању питања напада на Ниш, који је био тако рећи опкољен. Заузимање Ниша било би од огромног значаја, јер би се просторије акција појединих војвода спојиле и тиме би се искључили фронтови у унутрашњости саме територије захваћене устанком, а омогућило би се и маневровање по унутрашњим правцима, било ка Сталаћу, Враћи или Пироту.

Израђен је план за напад на Ниш, и у њему је Војиновићевом одреду додељена улога резерве. Међутим Војиновић је задржан арнаутским нападом на Лебане, Куршумлију и Медвеђу, а Ниш је брањен јаком артилеријом, те је напад одложен и тренутак за његово освајање пропуштен.

О овој одлуци може се расправљати. Оперативне користи од заузећа Ниша биле би тако велике, да је требало покушати да се изврши један ноћни препад, ма и само са снагама с којима се располагало на лицу места. Заузеће Ниша требало је да буде на најважнијем месту у плану устаника. Да је такав план уопште постојао, за ову операцију требало је да се предвиди и организује учешће и војводе Радовића и Дечанског, док су капетан Влаховић и одреди код Рибарске Бање и Јанкове Клисуре били довољни за заштиту позадине и комуникација. Цело предузеће било је засновано на смелости и безобзирности, па је требало тако да остане докраја.

Да је освајање Ниша успело, добила би се и јака артилерија, а да није успело, што не верујем да би се десило да је изведено са оним полетом са којим је

ослобођено Прокупље, крај устанка не би био ништа мање славан.

Избијањем на обалу Мораве и заокружавањем Ниша, устанак је био достигао врхунац своје славе и сјаја, али не више и моћи.

Као снажна планинска река, која се с грмљавином, ваљајући дрвље и камење, пробија кроз дубоке планинске кланце, да се по избијању у равницу расплине, таложећи танак слој песка по великим пољима, тако је и устаничка војска, по избијању од Прокупља, почела да губи од своје ударне снаге.

Војска је и даље расла, прилазиле су све нове и нове сеоске чете, али фронт је растао несразмерно брже, те се устаници ускоро нађоше разређени у виду кордона, дуж дугачког фронта.

Ослобођена је била површина од 80 км дубине, било по правцу север-југ, било по правцу исток-запад, али је ова површина морала да се брани и на северу и на истоку и на југу. Као основица је служио Копаоник. Фронт је био дугачак 240 км — те је просечно долазио по 1 устаник на 20 м фронта. Велики фронт, опасност са свих страна, немање артилерије — довело је до развлачења снага. Због тога су устаници стали.

За то време, ужурбаним корацима, укрцавале су се трупе: на Сочи, на Румунском и Солунском фронту, да убрзо затим ударци точкова о саставе шина откуцавају тренутке који су устанку били избројани.

Пећанац, предосећајући ово, пише 25 фебруара с положаја писмо*) на француском језику „А l'Entente ou au Commandement général Serbe«, у коме се жали да нема везе са ескадрилом која га је пребацила, извештава о устанку, стању на својим фронтима и постигнутим

*) Носилац овог важног писма, један ђан родом из Познице, погинуо је на путу.

успесима, па каже: »Si vous pensez sauver cette population, il faut jeter la force sur le front pour pouvoir rompre quelque part et s'unir avec les insurgés« (ано мислите да спасете ово становништво, потребно је бацити снагу на фронт да би се ма где извршио пробој и спојили се са устаницима). Он за то време не прима одлучну битку, већ се бори за добитак у времену на разним местима и правцима. Ако ли пак не буде добио појачања и потпору, а непријатељ га доведе у безизлазан положај, напашће са својих 1000 до 1500 људи преко Пирота Софију, и учиниће дела која досада још никоме нису успела...

Истог дана Пећанац покушава још једном преговоре са ђенералом Протогеровом, излажући му опширно разлоге који су довели до устанка, наводећи за доказ имена људи који су били жртве непријатељских зверстава, и обећавајући да ће смирити устанак ако буде постигнут споразум.

4 — Догађаји на правцу Гребца (662)—Рибарска Бања —Ђунис

Један правац води од југа, од Прокупља, ка северу, између Великог и Малог Јастребца (преко Гребца). За затварање овога правца, проширење устанка на њему и прекидање железничке пруге код Ђуниса, упућен је, у времену кад је Прокупље опкољено, четовођа Новица Вељовић (на извештајима које је ова чета слала стоји као формациски назив: „четнички одред наредника Новице Вељовића“. После рата Вељовић је постао жандармериски официр), са четама Куштримовића и Питулића из Доње Коњуше. Изгледа да је у тим четама било много четника из околине Рибарске Бање, те је и то био један од разлога да се упуте у овоме правцу.

По доласку у Рибарску Бању ступио је у везу са четовођама Цветковићем из истог места, Додићем и

Ђупићем из Великог Шиљеговца, и извршио распоред за даљу акцију*).

Непријатељска посада била је смештена у црквеној згради, а као стрељачки заклон служила јој је камена ограда око дворишта. Посаду су сачињавали: 1 наредник и 28 војника.

Како та посада тако и општинска зграда, у којој су се налазили пандури, била је опкољена.

Целог дана и ноћи даван је из црквеног дворишта јак отпор, те су рањена 2 четника, а 1 погинуо.

Око 8 часова (вероватно 18 фебруара) посада се предала и упућена је под стражом заробљеничком логору у Белољин (западно од Прокупља).

Стално су пристизали нови четници, који су увођени у списак, заклет и поздрављени говором четовође и свештеника Младена.

Још на дан предаје посаде у Рибарској Бањи развила се борба дуж Мораве, од Грејача до Ђуниса, с мањим непријатељским одељењима, која су протеривана без већих борби.

18 фебруара прекинута је железничка пруга код Ђуниса (Гагић наводи да је ово прекидање пруге извршено код Кормана и Адровца, што је 11 односно 16 км југо-источно од Ђуниса), те воз није могао да саобраћа 19 и 20 фебруара.

До 19 фебруара пребачена су мања одељења ка Алексинцу и Соко Бањи. Ова су одељења одмах по пребацивању отпочела борбу. Међутим њихово појачавање није било могуће, јер је Морава била надошла услед топлења снега и излила се из корита, и непријатељ је давао живав отпор, подупрт ватром 4 брдске и 1 пољске батерије.

*) Вељковић наводи да је стигао у Рибарску Бању 16 фебруара, али навои од Ноњуше до Рибарске Бање има 10 часова марша, то је обзиром на време нада је донета одлука о наладу на Прокупље вероватније да је Рибарска Бања опкољена 17 фебруара, навои то наводи Боривоје Гагић.

Истог дана заробљено је 15 војника и 1 подофицир.

Начин вођења борбе био је герилски: није било одређеног фронта; мања одељења четника провлачила су се кроз непријатељски фронт, и затим је непријатељ нападан са свих страна и свуда, те није могао да стекне појам о јачини ни о распореду устаника.

Овога дана се сазнаје за стицање непријатељских појачања из Румуније.

20 фебруара непријатељ је, подупрт артилериском ватром, прешао Мораву испод Грејача, и надмоћном снагом надирао у правцу оградана Малог Јастребца. Али стално узнемириван из позадине није много напредовао, и поред тога што је целога дана водио борбу.

21 фебруара Вељковић је дознао од једног заробљеног подофицира да непријатељске снаге које надиру од Грејача, имају задатак да на Јастребцу успоставе везу са снагама које надиру од Крушевца на југ. Зато он овога дана упућује снаге од Великог Шиљеговца за појачање фронта према Грејачу, и успева да задржи непријатеља у подножју Малог Јастребца.

Вељковић наводи да је овога дана „наш фронт на Меровешини отступио“. Ово се односи на фронт према Нишу код Мрамора, кога он вероватно тако назива услед недовољног познавања земљишта. Међутим овај навод је вероватно само сазнање о неком малом колебању борбе на томе фронту, или намерно преувеличавање од стране заробљеника, јер је непријатељ заузео Меровешинско Брдо (352) тек 26 фебруара, дакле 5 дана доцније.

Код Ђуниса је непријатељ овога дана показао мању активност, вероватно зато што му је тежиште било на правцу Грејач—Гребац, где би пресекао отступницу устаницима који су се налазили северно од Јастребца.

Са одељењима око Алексинца није било везе, али се са тога правца по пуцњави могло закључити да се стално води борба.

По паду мрака, овога дана, поново је порушена пруга код Ђуниса и села Витковца, и прекинута телеграфска веза. Један воз се услед тога преврнуо, али квар на прузи није могао бити одржан, јер је бок већ озбиљно био угрожен од Грејача, те су устаници морали да се уклоне, а непријатељ је ускоро оправрио пругу.

22 фебруара примљено је од команданта устаничких трупа наређење да се Јастребац брани по цену живота, да би се створило време за евакуацију хране из Прокупља. Из тога би се могло закључити, под претпоставком да је датум пријема овога наређења тачан, да је Пећанац тада ценио ситуацију као неповољну, вероватно услед колебања борбе на Јанковој Клисури. Међутим 2 дана доцније ситуација је ту поново успостављена.

Ради извршења овога наређења Вељовић је дао својим потчињеним правце повлачења и отсеке које имају да заузму на Јастребцу. Његова чета, приликом повлачења, праћена је артилериском ватром код Великог Шиљеговца.

Поседање Јастребца извршено је 23 фебруара до 8 часова. До подне непријатељ је овладао Малим Јастребцем, после чега је отпочео напад на Велики Јастребац и његове огранке.

Устаницима је донекле ишло на руку што је на осојној страни Јастребца био снег дубок преко једног метра, те се непријатељ тешко кретао. Поред тога, непријатељ је и даље стално узнемираван из позадине.

Вељовић каже: „непријатељ је стално вршио јуриш, али је одбијан, и доста је био плашљив; када је био одбијен манифестовао је јуриш издаље“.

24 фебруара попустио је напад на Јастребац, а појачан је од подножја Малог Јастребца у правцу с. Породина.

25 фебруара непријатељ није нападао, већ је само дејствовао даљном пешадиском ватром и ватром једне

брдске батерије, која је била постављена у близини Рибарске Бање. Око 18 часова Вељовић је добио наређење да подели чете у мања одељења, те да се ова пробију кроз непријатељски фронт, у непријатељску позадину. Он сам, с једним јачим одељењем одмах да крене преко Велике Планае ка Мердарима, ради сузбијања Арнаута, који пале села и пљачкају.

Одмах је приступио извршењу, али је успут морао да руководи повлачењем устаника из села северно од Јастребца, који нису могли да се врате у ова, а нису познавали земљиште јужно од ове планине.

Истога овога дана Аца Пипер се налазио у селу Кординцима и био је потиснуо извесне непријатељске снаге ка северу, према Гребцу, који је одласком Вељовићевим остао отворен.

26 фебруара Вељовић се састао са Пећанцем у с. Крушевици (12 км јужно од Прекадина), где је добио упутства за извршење новог задатка.

Ако бацимо један укупан поглед на Вељовићеву акцију видимо:

У односу на топлички правац дејства, као главни, вршио је обезбеђење крила и бока, офанзивним дејством, дижући устанак од Гребца ка фронту Грејач—Ђунис. У исто време спречио је састављање крила непријатељских снага које су дејствовале од Ниша с онима које су дејствовале од Крушевца.

Задатак је у потпуности извршио. И поред непријатељске надмоћности и сопствене потпуне немоћи против непријатељске артилерије, издржао је док му писменим наређењем није стављено до знања да је потреба за његовим дејством престала, када, после свих напора и непрекидне борбе, по дубоком снегу, прелази за кратко време 30 км да би се ставио на расположење за нови задатак који га је очекивао.

Једино би се могло овако умешном раду замерити, да је рушење пруге код Ђуниса било сувише близу

фронта, да би могло да спречи благовремен долазак појачања. Ово рушење је требало извршити негде северно од Сталаћа, и то рушењем каквог важног објекта, који би задао бар месец дана посла, уколико би то скромна количина експлозива којом се располагало дозвољавала, јер се обзиром на податке о Солунском фронту могло знати да наша војска не може бити за месец дана у овим крајевима, те јој ни та пруга за то време неће бити потребна.

Обзиром на важност овог правца требао је Вељовић од 18 фебруара да уђе под команду Војиновићеву, који би имао под собом фронт од Сталаћа до Ниша. (Међутим Војиновић је привучен борбама код Блаца, пошто је тај правац био осетљивији). Сам Коста Пећанац имао је намеру да се око 20 фебруара пребаци код Алексинца преко Мораве и крене даље преко Соко Бање за Књажевац (Влаховић се 20 фебруара налазио у Соко Бањи, а Дечански код Алексинца); што до овога није дошло, вероватно је узрок непријатељски прелаз код Грејача.

Најзад да закључимо: Вељовић је извршио свој задатак у потпуности, и ово извршење може да послужи и њему и његовим потчињеним на част.

5 — Правац Блаце—Јанкова Клисура—Брус (односно Крушевац)

Паралелно правцу под 2) а на 30 км. западно од њега, налази се правац на коме су дејствовале четовође: Јеротије Ђенадић, Вучко Пантић, Милош Милошевић, а повремено и сам војвода Коста Војиновић—Косовац. (Занимљиво је напоменути да је Ђенадић на свима својим извештајима стављао на прописно место штампил с натписом: „Јастребачки комитетски одред Јеротија“).

Борбе на овоме правцу биле су још жешће него на

правцу Рибарске Бање, зато што је овај правац најкраћи и најугоднији којим је Крушевачка окружна команда могла да упути снаге које је добијала као појачање, а за устанике овај правац је био још осетљивији од правца Рибарске Бање, јер је уводио дубље у њихов бок и позадину.

Још 8 фебруара (на дан саветовања у селу Обилићу) Јеротије Ђенадић је стигао с једним одељењем у Бресницу, али је одлучио да се врати, јер се на просторији с. Придворица—с. Претрешња—Г. Јошаница—Међуани налазио један непријатељски батаљон. Напад на овај батаљон оставио је за доцније, док се појача, пошто је располагао само са четницима из с. Претрешње.

14 фебруара Вучко Пантић заробио је стражу у Сувом Долу.

Озбиљније борбе почињу тек у доба ослобођења Куршумлије.

Тог дана упућен је Милош Милошевић (из Мачковца, после рата живео је у с. Репу) на север, преко Барбатовца ка Кашевару, ради обезбеђења од напада са аустриске стране (граница интересне сфере аустриске ишла је вододелницом Топлице и Расине, дакле пролазила је код села Кашевара. Према првобитној замисли устанак није требао да се прошири на аустриску интересну сферу, али су догађаји ово изменили).

По доласку у Кашевар, Милошевић је посво вододелницу од Кашевара на запад до пл. Церовице (вероватно гребен северно од с. Церовице), а на исток је ухватио везу с Вучком и Јеротијем.

Договорили су се да заједнички нападну и освоје Блаце, док непријатељу још нису стигла појачања. По њиховој процени непријатељ је у Блацу имао 1 пешадиски пук, 1 ескадрон и 1 батерију; према Ерхарту село Блаце је бранио један батаљон од 4 ударне чете, 1/2 ескадрона и 1 батерија, под командом једног жандармериског мајора са недовољно ратног искуства. Заиста овај мајор

је имао слабо искуство, када је доживео да буде тучен од Милоша, Вучка и Јеротија, поред свих школа и испита које је раније био прошао.

На дан предаје прокупачке посаде, увече 18 фебруара, нападну Блаце. Уништили су једну патролу од 15 војника, која је била послата уназад ради успостављања везе. После напорне једнодневне борбе успели су да натерају непријатељски батаљон у дивље бегство, да ослободе Блаце и да освоје доста плена. Нема тачног податка о жртвама, али их је било и са једне и са друге стране.

Ноћу, око 22 часа, дошао је Војиновић са одредом и једним митраљезом као појачање, али је борба већ била завршена, те су све ове устаничке снаге заједно заноћиле у Блацу.

Сутрадан (вероватно 20 фебруара) Војиновић нареди Милошевићу да гони непријатеља ка Јанковој Клисури и преко реке Расине, а он сам крете ка Брусу да га ослободи. Постизање ових циљева био је да се успостави веза на Расини.

Милошевић је успео да дође без сукоба до села Разбојне, јер се непријатељ нагло повлачио. По доласку на Расини стао је и утврдио се, чекајући да добије везу на запад с Војиновићем.

Расина није могла да се пређе јер је непријатељ дејствовао артилериском ватром из мајдевачких винограда.

21 фебруара опажено је наступање јаких непријатељских снага правцем Крушевац-Јанкова Клисура.

Дошло је до тродневне борбе у којој је непријатељ успео да пробије пролаз кроз Јанкову Клисуру, а тиме и пут у позадину главних устаничких снага, које су биле ангажоване на Морави, али је енергичном противакцијом повраћено и Блаце и Јанкова Клисура, и тиме успостављена ситуација, која је већ била веома критична. Знатне заслуге у овоме имају четовође Марјановић и

Васић, који је ту и погинуо, а који су извршили препад на непријатељску позадину.

Из једног извештаја достављеног из Блаца од стране Вучка Пантића види се да су устаници 24 фебруара овладали десном обалом Расине, а непријатељ се задржао на левој код брда Турјак; даље гоњење морало је да се обустави због надолажења Расине.

За жаљење је што о овим тродневним борбама није сачувано више података. Нарочито би било занимљиво испитати од каквог је утицаја била ова борба на остале снаге, јер је непријатељ претио да их отсече од Копаноника, који је био основица и уточиште за случај неуспеха.

Милошевић уопште не помиње ове догађаје, већ само наводи да је у с. Разбојни чекао три дана на везу с Војиновићем, а Војиновић се, у операцијама којима је руководио, није довољно старао о одржавању везе, па је после тога нападнут од аустро-угарских појачања, ноћу 24 фебруара, те је после јаке борбе од 3—4 часа одред заробљен, а он се с једним делом повукао у правцу Церовице и Црне Чуке, па је после 5 дана прешао у Соколовицу, где се састао с Пећанцем. Ако се претпостави да се тачно сећа датума, могућно је да је био западно од дејства непријатељских снага које су пробиле Јанкову Клисуру, и да су борбе његовог одреда чиниле засебну целину.

И Ерхарт (подаци које Ерхарт наводи за овај правац тачни су, јер их је прибавио од ђенералмајора Керхавеа, који је у то доба био начелник штаба гувернера у Београду, те је руководио овим операцијама. За остале правце Ерхарт ни из далека није тако обавештен) износи овај неуспео покушај продирања у устаничку позадину, наводећи да је један одред, састављен од ударних чета, дошао у веома тежак положај.

Као коначно решење борби на овоме правцу наводи да је после неуспеха: „Отпочето предузеће великог

стила, организовано од стране војног генералног гувернера у Београду енергично спроведено од потпуковника фон Јармина. Једном великом хајком и „прочешљавањем“ земљишта успело је аустро-угарским снагама, које су биле појачане с одредима са фронта на Сочи, за 6 дана да очисте своју интересну сферу од устаника. При томе изгубили су 180 људи, од којих 140 мртвих“.

Штета што се услед овако непотпуних података не може да донесе потпунији закључак о овом правцу. Међутим и за снаге на њему може да се изведе сличан закључак као за оне на правцу Гребца, с тим што је овај правац био још осетљивији.

Дејству Милошевићевог одреда могло би да се замери што је дозволио да буде одбачен на југо-запад од свог правца, и тиме оставио непријатељу отворен пут на југ, ка главним устаничким снагама на Топличком правцу. Међутим изгледа да се непријатељ није користио овим, и да је био срећан да стане чим је успео да дође до границе своје интересне сфере.

6 — Догађаји у сливу Јабланице и Пусте Реке

Главне личности на овој просторији биле су војводе: капетан Влаховић и свештеник Димитријевић. Језгро за развијање акције на овоме правцу чинио је Јабланички одред.

Командовање је извођено заједнички од стране капетана Влаховића и свештеника Мите, који су се вероватно слагали, а способности им се допуњавале, те су свештенику Мити налажене титуле које би оправдавале примењени дуалитет у командовању (прво „организатор“, а затим „начелник штаба“ Јабланичког одреда). При томе, свештеник Мита је био веома храбар, али није имао стручне спреме, коју је капетан Влаховић имао.

Борбе које су овде вођене из основа се разликују од досада изложених борби.

На раније изложеним правцима борбе су, поред свега примењивања четничких поступака, извођене више по начелима оперативне војске. Било услед утицаја земљишта (Гребац, Јанкова Клисура), или услед места одакле су пристизала непријатељска појачања (Ниш), ове борбе су се развијале по скоро правим правцима дејства, дугим и до 60 км (Куршумлија—Ниш), на којим је вођена борба на узастопним положајима. И у самим борбама било је извесног груписања снага (на пр. на М. Јастребцу), па и маневара (на Дебелом Брду).

Међутим у Пустој реци и Јабланици није било те непрекидности. Тамо су борбе вођене типично четнички: обично по већим површинама, а не на фронтима. По завршетку борбе додир се прекидао да сутрадан борба отпочне на неком сасвим другом месту. Чете су се кретале час у једном правцу, час у другом, у виду крстарења. Па ипак, понекад и овде се може обележити какав фронт, ма да несталан.

Вероватно да је разлика произлазила и као последица знатно слабијих снага по дужном метру фронта (што је чинило да није могао да се успостави непрекидан фронт), и услед веће неправилности земљишта, него што је то у сливу Топлице.

Догађаји, уколико се има података о њима, били су следећи:

Са збора у Обилићу отишли су капетан Влаховић и свештеник Димитријевић ка Лесковцу, куда су још истога дана упутили раније наведено наређење, које је почињало са „Лесковчани!“

Свештеник Мита, који је иначе био нестрпљив да се почне са устанком, додао је на крају тога наређења:

„За недолазак биће криви сви прваци, а потом сви остали, и биће кажњени смрћу.“

9 фебруара 1917

у Гори

Војвода

Дим. Димитријевић, свештеник.“

Међутим то још није значило почетак устанка. Пећанац је то право задржао за себе, али су се војводе користиле одлуком збора од 8 фебруара да ће се устанак дићи, па су хтеле дотле да појачају чете.

11 фебруара у 6 часова Јабланички одред, појачан сеоским четама, потукао је једно одељење непријатељских војника. Затим је одред примио наређење да је 11 фебруара у 11 ч и 30 м објављен општи устанак, пошто непријатељ још није одговорио на захтеве који су му постављени. Истог дана увече одред је био у Дубову, а 12 фебруара је заноћио близу Житорађе.

13 фебруара извештава да се непријатељ креће од Лесковца ка Лебану и да је знатно надмоћнији од одреда, те неће моћи да приме отворену борбу с њиме, али ће му поставити многобројне заседе изнад насипа Прокупље—Житорађа, те да спрече његово даље кретање.

14 фебруара одред се налази у близини Лебана, куда је вероватно привучен непријатељским покретом.

15 фебруара сеоске чете воде огорчену борбу у околини Житног потока, где је непријатељ такође продро. Командир сеоске чете села Балчака извештава овога дана у 17 ч о овоме Пећанца, и моли га да што пре дође преко Доброзића и Белога Камена да дигне дух устаника, пошто непријатеља има много. Ипак држаће се до последњег човека. У четничким борбама, много више него у борбама оперативне војске, углед команданта значајна је чињеница при упоређивању снага.

Лебане је ослобођено између 16 и 18 фебруара (извештај о ослобођењу Лебана стигао је Пећанцу 19 фебруара), при чему је свештеник Мита заробио једну непријатељску чету. Вероватно је потом морао одмах да напусти Лебане да би воспоставио ситуацију негде северније, можда код Житног Потока.

Пред зору 17 фебруара заузели су положај око Коњуваца, али кад су боље извидели простор око себе

увидели су да се налазе између два непријатељска фронта, те ту нису могли да приме борбу.

Поручник Бошко Чупић кренуо је са својим одредом 18 фебруара за Косанчић. 19 фебруара имао је капетан Влаховић борбу са непријатељским трупима, којима је командовао мајор Попов, код Житног Потока, па је због тешке ситуације у ту борбу позват и Чупић. Најзад је Попов потиснут преко Пусте Реке. Чупић је избио на Коњувце, одакле је заузео положај Бојник—Косанчић, са кога је успоставио везу с капетаном Влаховићем, чији се штаб тада налазио у с. Коњувцу.

20 фебруара непријатељ је напао на део фронта Касабац—Косанчић (Кацабаћ по секцији 1:100.000), где је борба вођена до мрака, после чега је непријатељ побегао ка Доброј Глави, остављајући 12 избачених из строја, док код устаника овога дана није било губитака.

24 фебруара непријатељ се налази близу Орана и Каменице у покрету ка Петровцу. Устаници су преморени. Они чије су куће угрожене траже од војводе дозволу да оду да их бране, и војводе их отпуштају.

Арнаути су продрли у Копавник и пале села. Капетан Влаховић је отишао да провери стање на тој страни, и 25 фебруара упутио се ка Лебану.

24 и 25 фебруара одред је водио огорчену борбу. Борба је достигла врхунац 25 фебруара у подне (у то доба штаб одреда био је у с. Коњувце). Непријатељ је од Житног Потока дејствовао хаубичком и брдском артилеријом, а предвече је успео да продре од с. Савинца до Орана. Губици устаника били су велики. Једна непријатељска колона појавила се од Шумена (Шумане).

За то време на просторији Црнатово—Шајновац—Житорађа налазио се засебан одред, који није учествовао у овим борбама, али је вероватно био парализан догађајима северно од Топлице.

Према извесним подацима од Врање су дејствовале две непријатељске колоне, од по два пешадиска пука са по једном батеријом.

Из описа борби 25 фебруара може се закључити да су устаници били опкољени. Тежиште акције било је на правцу Добра Глава—Житни Поток, а помоћна дејства извођена су око Лебана.

26 фебруара продужена је борба. Снага устанка на овој просторији се гаси: морал почиње да пада. Војводе се жале да су им устаници сувише осетљиви на артилериску и митраљеску ватру, и не могу ову да издрже. Природно је, јер сами нису имали своју артилерију, која би се борила с непријатељском артилеријом.

Као закључак може се извести да је задатак акције на овој просторији био, да се спречи непријатељско продирање ка Житном Потоку, јер се одатле може да дејствује ка Прокупљу или Коњуши. Борбе су за све време вођене жилаво и без предаха.

Услед присуства јачих непријатељских снага и њиховог сталног надирања није могао да се ослободи Лесковац и успостави заједнички фронт са професором Радовићем, који је дејствовао у околини Власотинаца, као ни са устаницима у Гиљанском крају. Исти је разлог што Пећанчева намера од 18 фебруара није могла бити извршена т.ј. да Јабланички одред упути једно јако одељење ка Власотинцима и даље на исток ка граници, да смени Радовића, који је требао да дејствује око Пирота. Најзад то је и разлог да Радовић у једном свом акту пише Пећанцу: „Има неколико дана посматрам како непријатељски возови јуре уз Мораву, низ Мораву, као да су узели тапију на пругу, што ми је врло зачудо, пошто се то налази у војводини капетана г. Влаховића и војводе Димитријевића“...

Мора се жалити што се не располаже довољним подацима за стварање потпуне слике догађаја на овој

просторији, јер би они били корисни за проучавање баш као пример типично четничких борби: борбу четника који не знају за позадину и снабдевање; борбу људи којима је заиста фронт свуда гдегод има непријатеља, и који се сваки час окрећу новом непријатељу; и, најзад, борбу људи који су у стању својом храброшћу за дуго време да успоставе равнотежу снага без обзира на односе бројних стања.

И борци из Пусте Реке и Јабланице заслужују поштовање и дивљење.

7 — Акција војводе професора Јована Радовића

На збору у Обилићеву поверена је команда над одредом названим „Пиротским“ војводи, професору, Јовану Радовићу. Именом одреда хтео се обележити будући задатак одреда: да се пребаци у околину Пирота, ту организује четничку акцију, а затим и устанак. Слично овом одреду образовани су и други одреди за удаљене крајеве, али су њихови команданти, по природи мање дисциплиновани од Радовића, отишли куд им је драго, и најзад се борили где су их прилике затекле. Радовић пак кренуо је одмах ка повереној му војводини, куда га је, као погоднији за кретање и рад одреда, водио правац преко Власотинаца. Успут се одао оном истом начину рада кога су војводе на просторији Копаоник—Топлица—Јабланица спроводили већ више месеци: прикупљао је народ око себе на заклоњеним местима, дизао дух народа, објашњавао циљ свога доласка, организовао сеоске чете и постављао командире села. Али овај обиман посао није се могао свршити тако брзо, а и догађаји му, као што знамо, нису дали више времена.

11 фебруара примио је борбу на пола сата марша од Лесковца (вероватно источно од ове вароши), за-

робио 8 непријатељских војника, 10 коња, 5 кола, 12 званичних аката, и ослободио 2 наша устаника, који су спровођени од непријатеља.

Око 17 фебруара заузео је Власотинце и ту ослободио 1000 заробљених младића, који су спровођени за регрутовање.

18 фебруара Пећанац му је наредио да поруши железничку пругу у Сићевачкој клисури, да би спречио долазак непријатељских појачања са истока (место је добро изабрано за извршење дуготрајног квара, али је, као и остала рушења, сувише близу просторији захваћеној устанком); затим да продужи за Пирот. На просторији око Власотинаца требао је да га замени Јабланички одред (капетана Влаховића). Из података којима се располаже не види се да ли је ово наређење стигло до Радовића, али ако јесте, могао га је примити око 20 или 21 фебруара. Међутим, стање на просторији, на којој се Пиротски одред налазио, није му још дозвољавао да се крене даље.

24 фебруара овладао је општинама: Орашац, Конопница, Шишавац, Крушевица, и помиње успех у борбама на Морави, о којима не даје детаљније податке.

28 фебруара одредио је за старешину сектора према Власотинцима, између Власине и Мораве, једног наредника, и ставио под његову команду 12 општина. Затим се кренуо ка северу.

Из ових појединих момената може се закључити да је све време од збора у Обилићу провео по околини Власотинаца, и да није учествовао са запланцима у борбама код Курвинграда око 19 фебруара.

Од 28 фебруара до 2 марта вероватно је био негде јужно од Курвинграда, пошто је осматрао кретање возова према тој просторији.

3 марта налазио се око 8 км источно од Ниша, и ту се бавио спровођењем организације, после чега је имао намеру да иде даље на исток и северо-исток. Не-

ма изгледа да је у то доба био обавештен о критичној ситуацији у Топлици, јер баш тога дана пише раније поменути извештај о кретању возова по војводини капетана Влаховића, а даљим кретањем још се више удаљавао од просторије на којој су се одиграли пресудни догађаји.

Закључак из предњег: рад војводе Радовића у овоме периоду је рад организатора. Подаци који су остали о њему претстављају га као дисциплинованог, савесног и неуморног радника, ваљаног родољуба, одличног организатора и говорника.

Акција му је поверена у задоцнењу, и зато се појављује у почетној фази према акцијама на осталим војништима. Уопште, по својој интензивности, у доба устанка уочавамо три степена акције, а који су уствари произишавали један из другог, развијали се један из другог: 1) рад на спровођењу организације, 2) четничко ратовање, 3) устанак у маси, и борбе по начелима за оперативну војску. Овде је био почетни — први — степен, јер су се тек одређивале старешине и преузимала власт по селима.

У овоме периоду се још ни из далека не наслућују сјајне ратничке способности, које ће војвода Радовић показати у 1918 години. Не наслућују се јер им прилике нису дозволиле да дођу до изражаја.

8 — Акција на просторији северно од Нишаве

Наредба за регрутацију саопштена је становништву од стране окупационих власти у овоме крају око 4 фебруара 1917. Одмах је дошло до отворених протеста и изјава да се неће пристати на пријем оружја, које треба да служи против рођене браће. Дошло је затим до договарања и до већања.

Пећанчевих људи тих дана још није било у овоме

крају, а Дечански, који је био одређен за овај крај, јавља се тек из села Породина—Пуковачка Караула.

Леп опис догађаја даје Богољуб Милетић из села Лабукова (22 км северно од Ниша), који је одиграо видну улогу у давању народног оружаног отпора. Он каже:

„Сви моји сељаци, који су са мном били у општини, изађоше такође за мном. Одатле смо сви отишли код моје куће да се договоримо шта нам ваља чинити, јер смо сви били тврдо решени да не идемо на регрутацију, па било шта било“.

У његовом дому искупило се око 40 људи. Саопштио им је оно што је био чуо о Пећанцу и његовој акцији у Топлици. Најзад донесоше одлуку да понесу оружје, које су имали сакривено, па да се склоне у шуму, где ће даље радити према приликама. Изаберу га за вођу, изљубе се и зајакну на верност.

Прикупили су се затим у правцу Девице, на месту Стубал. Улогорили су се у појатама, организовали и почели да живе војничким животом. Тако су прозвали седам дана. Осмог дана, у недељу (12 фебруара) дошао је до њих Васа Милојковић из Лабукова и донео једно писмо од војводе Милана Дечанског, који је с четом стигао у село Рсовац, куда је позивао и Милетића на договор. Милетић је пристао да дође тек кад је чуо од доносиоца да је овај својим очима видео када је војвода Дечански у селу Горњем Крупцу убио два непријатељска војника, те је искључено да се ради о непријатељској превари.

Тако је дошло до састанка у Рсовцу. Дечански је увео Милетићеву чету у свој списак, и тада је имао преко 200 четника. Договорили су се да Милетић дејствује у правцу југо-истока ка Сврљигу, а Дечански ка северу, ка Соко Бањи. Иако се до ових места могло да стигне за дан марша, договорили су се да их не заузимају одмах, већ тек четвртог дана (дакле око

17 фебруара) а дотле да се проширује организација и појачају чете. Везу ће одржавати преко ордонанса коњаника.

Кренули су по паду мрака. Милетић је изабрао правац Давидовац—Галибабинац—Лалинац—Плужина—Грбавче—Сврљиг. Скоро у свима општинама чета се појачавала, где са 30, где са 50 људи, а у Плужини чак са 100. Успут заробе 27 непријатељских војника и убију једног наредника.

Међутим, један издајник из Лалинаца јави непријатељским властима у Сврљигу, те ове благовремено побегну, и на тај начин избегну освету народа кога су дотле кињили.

Милетић уђе у Сврљиг, али га нађе празног.

Ускоро затим добио је извештај да се непријатељске трупе крећу од Ниша ка Грамади. Дечански се у то време налазио код Соко Бање. Милетић крете одмах ка Грамади.

Непријатеља је било преко 1000 људи, неколико топова, нешто коњице, митраљеза и два авиона-бомбардера. Милетић је имао свега 250 људи наоружаних само пушкама. Несразмера снага је била очигледна. Па ипак се поуздао у своју храброст и решио да изненада нападне непријатеља.

После крваве борбе велики број савладао је мали, и остављајући 74 пала јунака, Милетић би приморан да отступи.

Отступио је да би се сјединио с Дечанским, кога је нашао у селу Врелу. Одатле су заједно кренули за Церје.

19 фебруара Дечански је био код Соко Бање. Пећанац је међутим претпостављао да је 20 фебруара Дечански око Алексинца, а Тошко Влаховић код Соко Бање. Вероватно је да је и Влаховић био на састанку у Рсовцу, затим је продужио за Алексинац, а Дечански остао код Соко Бање, коју је заузео, а после напустио:

22 фебруара Пећанац је наредио Дечанском да по сваку цену заузме Алексинац и Соко Бању, а да упути 5 четника за Параћин, ради спровођења организације и кварења пруге.

У то време стижу извештаји о доласку јаким непријатељских појачања са свију страна. Дечански је оценио да је даљи отпор узалудан, те је одлучио да прекине борбу. Милетићу је наредио да остане у срезу Бањском, а он ће се повући у правцу Јастребца, да би се сјединио с Пећанцем.

Кад бацимо општи поглед на рад на овој просторији, видимо да је отпор у Сврљишком крају никао самостално, под вођством Богољуба Милетића, а још пре доласка Пећанчевих људи. Ово је важно, јер доказује да је код нашег народа развијено јединство духа и погледа, а важно је и за расуђивање, да ли би дошло до оружаног отпора да Пећанца уопште није било на окупираној територији, о чему ће бити речи доцније.

9 — Гашење устанка и опадање отпора

Расматрајући рад устаника на појединим операционим правцима, односно стање и начин борбе појединих одреда, видели смо како је на топличком правцу, где је било тежиште рада, запређено чак и самом Нишу. Тиме смо допратили догађаје до њиховог врхунца. На другим правцима, помоћним, као што је правац ка Рибарској Бањи, правац ка Јанковој клисури, морали смо, ради повезаности догађаја, и да пређемо ту кулминацију, па да и допратимо догађаје до завршетка рада на томе правцу, док најзад на просторијама — где се ратовало типично четнички, и за које немамо довољно података, морамо да се задржимо на једној неодређеној граници, претпостављајући да је гашење дејства на главном правцу довело и до опадања акције на осталим деловима.

У доба до кога смо углавном допратили догађаје, у доба врхунца устанка, када је највише територије било ослобођено, извршен је распоред на отсеке и подела по надлежности, и то:

Фронт су бранили: Отсек од Лебана до Дољевца (до р. Топлице) Мита Димитријевић; отсек од Дољевца до Мрамора војвода Коста Војиновић-Косовац.

Десни бок, од Лебана до Ибра, Урош Рудинац, са сеоским четима Пасјаче и Копаоника.

Леви бок, од Мрамора, преко Јастребца до Гребца требао је да прими капетан Влаховић, међутим, као што смо већ видели, он је остао на својем отсеку, а на овоме боку дејствовао је Вељовић; даље, од Блаца до Расине Јеротије Ђенадић из Врбовца и Вучко Пантић из Драгуше.

Позадину, основицу коју је чинио Копаоник, браниле су незнатне снаге, од којих се спомиње летећа чета под командом Михајла Јакшића и Радоша Ракочевића, са бројним стањем 180 људи, а која се око 13 фебруара налазила источно од Мердара.

Овим распоредом била је заштићена ослобођена просторија, која је износила по правцу север-југ, као и по правцу исток-запад око 80 км. Највеће потребно време за преношење наређења, са једног краја те просторије на други, пошто се ово вршило ордонансима коњаницима, било је око 10 часова. Сама просторија имала је повољан облик — прикупљен, и погодне ослонце, али је била још сувише мала за какву дуготрајну борбу по дубини. Ипак, обзиром на ангажоване снаге, могло је успешно да се дејствује по унутрашњим правцима, под условом да се предухитри непријатељска обједињена акција.

Каква груписања нам показује описани распоред? Каква идеја маневра проистиче из њега? Тешко би било дати одговор на ова питања. Тешко зато што се не рас-

полаже бројним стањем наведених фронтава, што су и ова бројна стања била врло променљива (придолоском, а затим враћањем кући, сеоских чета). Једино што би дало основа за каква разматрања, било би имена команданата: жилавији-борбенији били су тамо где их је привлачила жилавија борба.

Па ипак добија се један приближан утисак о томе, какав је могао да буде наведени распоред — могло би понешто да се закључи на основи познавања људи, прилика и начина рада.

Цео тај распоред нас више потсећа на какав распоред за заштиту границе, или чак на какав кордонски распоред. Било је неоспорно много разлога који су довели до тога: претила је опасност с многих страна — тако се обично и долази до оваквих распореда; затим, сеоске чете су давале најбоље резултате на правцу својих села, док су биле неподесне за какав маневар ширег значаја. Па ипак било је могућности да се створи каква централна група, да се створи једна општа резерва, која би могла да преноси тежиште рада час на један правац, час на други. Ово није урађено. Вероватно се није знало за потребу тога. Или ако се знало, а није се учинило, онда значи да је командовање — централни комитет у овом случају — био сувише заузет догађајима у својој непосредној околини, а то је последица тога што није остао у Прокупљу, па да подједнако прати рад на свима фронтима, већ је привучен важним догађајима ка Мрамору и Нишу.

Обавештајна служба је, обзиром на то да се ослањала на пријатеље и познанике из ближе и даље околине, а да није било каквих непрекидних препрека достављању извештаја, давала доста тачне податке, ма да не много одређене (у свима извештајима непријатељ се цени са „много“, без икакве одређене мере).

Неког далековиднијег плана за рад изгледа да није било. Скоро сви поступци појављују се као мање-више

тренутне реакције на ново појављене опасности. Идеја водила је била: избегавати отсудност, борити се за што више времена, с надом да ће отпочети офанзива са Солунског фронта, чиме би ситуација била из основа преокренута у корист устаника.

Мост код Мрамора није бачен у ваздух, иако се имало времена и средстава за то, а појединци су захтевали да се то учини, па није усвојено. Доказ офанзивног духа — још се увек мислило на надирање ка Нишу.

За то време наши непријатељи су стварали план за угушење устанка. Устанак им је и сувише претио. Били су начисто да им је од првокласне важности да то питање што пре реше у своју корист. Прво су придобили Арнауте за себе, нудећи им да крену у пљачку која је давала изгледе за велику добит. Затим би решено: да Аустријанци изврше офанзиву од Крушевца на југ; Бугари од Ниша на запад; Немци и Бугари од Врања и Лесковца ка Медвеђи; а Арнаути да се прикупе на Косову и пљачкају села по Косаонику и Косаоници. Укупно за ову акцију ангажовано је, по процени Пећанчевој, нешто више од две дивизије, док поузданих података има само да су од Врања упућена два бугарска и два немачка пука, и то уз Пусту реку и Јабланицу по два пука са по једном батеријом.

Као што се види, организована је обухватна акција са правцима дејства упућеним концентрично ка Прокупљу. Ни код наших непријатеља није било неког нарочитог груписања снага, већ је сваки, од места где је већ имао трупе или где је најбрже могао да их доведе, тежио што пре опет да овлада просторијом коју је био добио при разграничењу са својим савезницима, те да може што пре опет да црпе користи из ње.

План је састављен договорно од ђенералштабова савезника-окупатора. Уосталом план ту није ни било тешко саставити, јер на бојишту, на коме се мери то-

повско зрно са пушчаним, није потребна нека нарочита генијалност. Једино је требало регулисати да акција почне једновремено, што је и учињено.

Довођење трупа с румунског, италијанског и Солунског фронта већ је поменуто:

Догађаји су се развили следећим редом:

23 фебруара Арнаути су упали у села на Копаонику, отпочели пљачку и паљење села. Као што нам је већ познато, ту је било и сувише мало устаничких трупа да би им ово спречили. Зато је Пећанац, својом личном појавом и утицајем, 24 фебруара у Куршумлији, успео преговорима да умири Арнауте, или бар да му ови обећају да ће се умирити.

25 фебруара Пећанац је био приморан да нареди Вељовићу да напусти правац преко Гребца, да би га пребацио на овај нови фронт. Како је овога дана Пипер из Кординца (5 км северно од Прокупља) тражио да успостави везу с Вељовићем у Великој Плани (на јужном подножју Јастребца), може се претпоставити да је и он био одређен за одбрану новог фронта.

26 фебруара добијени су у централном комитету подаци о присуству знатних непријатељских снага у Нишу, Крушевцу, Лесковцу и Врањи, као и о припремању концентричног напада од стране непријатеља.

Истога дана се Вељовић у Крушевици састао с Пећанцем и примио од њега упутства за даљи рад. Непријатељ је већ био стигао у село Механе и вршио разна насиља. Непријатељском команданту је послато писмо којим му је запређено да ће бити нападнут ако и даље буде вршио насиља над небрањеним збегом. После овога непријатељски војници су се мало смирили, али су почели да се утарђују.

Непријатељ је тога дана овладао Мерошким брдом, Брештанским и Балајничким брдом до села Мекиша.

27 фебруара Пећанац је лично обишао цео фронт ка Нишу, осмотрио непријатељску снагу, и дошао до закључка о знатној несразмери у снагама. Закључио је да је даљи отпор узалудан и наређио је повлачење чета са свих положаја на леву обалу Мораве. Општинама је наређено да регрутоване младиће склоне по шумама до доласка непријатеља.

Истога дана Вељовић је извршио поседање старе српско-турске границе (Преполца).

28 фебруара Арнаути су напали Крток, Дабиновац, Вукојевац и Шушњак — села у близини Преполца — с циљем да их опљачкају.

Вељовић води борбе око Подујева.

1 марта напуштено је Прокупље, и непријатељ га поново заузима.

Војиновић води очајну борбу са Аустријанцима на Јанковој Клисури, Копаонику и Брусу.

Арнаути продиру и даље и пале села, а сва снага којом се располагало пребачена је против њих.

Ситуација је критична. Борба је и сувише неравна. Нема више никаквог изгледа да се може продужити оружана акција у оном облику како је вођена од 13 фебруара, ма са каквим изгледом на успех.

Ова ситуација је за устанике оно што је за нашу оперативну војску био долазак на Косово 1915, с тим што је овде свака отступница била пресечена. Остало је само једно, најочајније и највероватније решење — решење које може да се измисли само у четничком ратовању: провући се кроз непријатељске зубе, не би ли се у његовом грлу нешто јефтиније нашло. И то су урадили.

Наређено је да се устаници по десетинама, ноћу, пробију кроз непријатељски фронт, врате у своја села, и ту, у тајности, остану до даљег наређења.

Наређено-извршено. За храбре људе нема немогућности.

Тиме је завршен период назван Топличким устанком, али није завршена и воља нашега народа да се одупре завојевачу.

Остало је још да се народу колико-толико олакша судбина. Довитљиви мозак прекаљеног четника је и ту нашао излаза: да би обмануо непријатеља и одвукао непријатељске потере, Пећанац је дао да се напише један извештај на француском језику, упућен Врховној команди, у коме извештава да га народ у топличком крају не трпи, и да је листом уз непријатеља, и да је због тога он сам приморан да бежи, и да ће се опет склонити код својих пријатеља на албанској граници, па ће сад код њих подићи буну.

Пошто је извештај написан, удесио је да падне у руке ђенералу Протогерову, у Нишу.

Око 7 марта се већ чула артилериска ватра с арнаутске границе, што је значило да је лажан извештај постигао свој циљ.

Окупационе власти су издале прокламацију народу да се враћа кућама, да преда оружје, и да ће сви бити помиловани.

Колико је криво било то помиловање видећемо неколико страна доцније.

Прва последица неуспеха била је стварање збегова. Нејаки народ хтео је колико-толико да избегне прву освету разјареног непријатеља. Због тога је много света избегло у шуме и у планину. Али ово није могло дуго да траје. Збегови су били претрпани, хране је брзо нестало. Једини излаз је био да се нареди да се свет враћа својим кућама. То је и учињено.

На згариштима некада напредних села разоружани народ и нејач дочекала су потерна одељења, ударне чете, колоне за чишћење, територијална полицијска оде-

љења итд. итд., враћајући поново оно стање због којег је и било дошло до овако снажног отпора, доносећи са собом поново све методе за „ефикасно“ спровођење једне назови културе до чијег степена су се они били издигли, али овога пута појачавајући ту „ефикасност“ до невероватности.

За успомену на те тужне дане остала нам је заплењена архива Крушевачке окружне команде. Архиву углавном чини распоред за акцију одељења за чишћење, упуте за рад ових, њихови извештаји о постигнутим успесима, и маса спискова људи који су успут стрељани и вешани.

Док нисам видео оне спискове никада не бих ни сањао да живот једног човека не вреди више од двадесет квадратних сантиметара хартије. Неколико оштрих слова — готицом — укратко наводе име, село, старост, а као заједнички грех свију уписано је на крају стране: „потпомагали инсургенте“... и зато су сви осуђени на смрт.

Кома вешала, кома куршум; ко на кланицу или ражањ.

И тако су ишле казнене експедиције од села до села, и састављале спискове. На једну страну обичне, жуте концепт хартије, стаје 33 живота. Изгледа да је хартија код наших душмана била много скупа.

Најболнија рубрика у тим списковима је „старост“. Пређимо погледом по њој, од врха стране до дна, од дна до врха, па ако не можемо да верујемо окренимо страну. Мораћемо најзад да признамо да нас очи не варају: 18 година, 17 година, 18 година, 19 година, 18 година, 16 година, 15 година, 18 година, итд. Пред очима нам се ствара слика тих младића и девојака, младих, свежих, једрих — повезаних конопцима или телефонском жицом — очекујући смрт. Смрт зато што су помислили на слободу; смрт зато што су ставили до знања непријатељу да ова земља, натопљена крвљу

њихових прадедова, дубље него што је икада и један ашов закопао; да ова земља — не може никада припасти туђину; да им се ова земља — неће никада покорити...

Та крв, која је кроз векове натапала родну груду — не трпи завојеваче. Та крв, када туђинска нога крочи на њу, запали се и гори — свуда — као у Топличком устанку. И историја не памти завојевача, који није на њој изгорео ако је на силу хтео да остане, нити ће га икада памтити.

III ПЕРИОД СМАЊЕНЕ ДЕЛАТНОСТИ

Тиме што је угушен устанак, није, разуме се, убијена воља нашега народа за отпор туђинцу. Само се сада отпор продужио у типично четничком облику, јер је несразмера у снагама била сувише велика да би се помишљало на понован устанак.

Проучавајући овај период види се како изгледа правилно вођени четнички рат — мали рат, а наилазимо и на неколико веома изразитих примера родољубља, самопожртвовања и храбрости, као што су поход на Ристовац, пробијање с извештајем кроз Солунски фронт, и прелетање капетана Илића с новим инструкцијама.

Циљ и начин ратовања у овоме периоду био је:

За наше четнике да се заклоне, сачувају за отсудне операције, када ће поново отпочети акцију коју су водили за време устанка. Из овога произилази начин рада: смањити бројно стање чета што је могуће више, враћајући непотребно људство у своја села. Крити чете и избегавати сукобе с непријатељем, чије су потере биле стално надмоћније. Чете су се криле кретајући се по планинским и пошумљеним областима, вршећи покрете поглавито ноћу. Ако је сукоб с потером био неизбежан, борба је примана на покривеном земљишту, на малим отстојањима, и прекидана је чим су противнику нанети довољни губици.

Ипак је понекад морало да се отступи од овог избегавања борбе — када је измучени народ тражио заштиту, када је какво мање непријатељско потерно

одељење чинило разна недела и насиља, те је ово требало спречити. У том случају вршени су кратки и смели препади, па се затим опет враћало у планину.

За непријатеља је циљ овога ратовања био да што пре уништи у корену четничку акцију — нарочито тражећи уништење њених вођа. Стално му је лебдела пред очима опасност од поновне акције оних размера до којих је била дошла за време устанка. Зато су и писане читаве студије о противчетничкој акцији, покушавани разни „начини рада“, па замењивани другим, када се увиђало да се ситуација не поправља. Против чета су слате јаке потере, које су крстариле у свима правцима, а против вођа су покушавани разни поступци да их онемогуће у раду. Појединим војводама нуђене су велике суме новаца и право слободног кретања; нудили су потпуно помиловање сваком оном који буде престао да се бори и преда се њиховим властима...

Али ништа није могло да поколеба ове народне великане. Волели су они слободу у гори, ма је морали бранити и дању и ноћу с пушком и бомбом у руци, а гладовати и оскудевати у муницији и свему осталом.

Борили су се и надали. Очекивали су стално победу наше оперативне војске од пролећа преко лета до јесени, затим преко целе зиме опет до пролећа, и најзад су је дочекали. Знали су да ће доћи. Никад нису посумњали у то, ни у најцрњим часовима. И у томе уверењу су живели и гинули. Гинули храбро, без роптања, без речи, с осмехом на уснама.

Слава им!

Чете су дејствовале у овоме периоду свака за свој рачун, повремено су се састајале ради договора и моралног потстрека за даљи рад.

Тешко би било створити једну потпуну слику представљених циљева, кретања и борби из тога доба. Ме-

ђутим, неколико живописних описа, који не чине целину нити су повезани међу собом, дозвољавају нам да донекле створимо приближну слику стања и начина рада тога доба. Зато их и наводимо.

Тошко Влаховић, командант Краинског одреда, четовао је око Књажевца, Брестовачке Бање и Хомоља шест до седам месеци, помаган од народа. Погинуо је 18 октобра 1917 код села Власова, општине крушевичке, среза прокупачког, куда је вероватно био дошао на договор. Архиву му је однео непријатељ.

Бивши ађутант Пећанчев, потпоручник Милан М. Дрљевић, четовао је на падинама Јастребца, где је доживео да 1918 дочека наше претходнице. О једном свом занимљивом сукобу с непријатељем пише:

„Био сам опкољен и изненађен на спавању у шумици калудранској, општине туларске, среза прокупачког, у месецу септембру 1917.

Нас 14 четника од великих напора смо поспали у шумици, па и стражара је преварио сан те је заспао. Бугарска чета наишла, дознала за нас и несметано нас опколила са три стране, а у густој шумици приближили нам се на неколико корака.

Кад су прве бомбе бацили на нас настала је права забуна. Пушкарање је трајало, незнајући ко кога бије, и само благодарећи густој шуми и непријатељском страху да се између себе не побију, избегли смо очигледну пропаст.

Том приликом уништио сам свој дневник, да не би пао непријатељу у руке.“

Богољуб Милетић, четовођа из Лабукова, спомиње један свој занимљив сукоб са непријатељем следећим речима:

„Непријатељске власти дознаше да се налазим на месту званом „Редан“, те ме једног магловитог дана изненаде, и приближе ми се на 20 метара. Било их је око 70 с једним официрем.

Чим сам их приметити, оспем палбу на њих, но они ме нападоше и почеше пуцати на мене, те ја побегнем и сакријем се ту, у близини, у једну пећину, одакле почнем да се браним. И тако убијем једног непријатељског војника. Када су непријатељи видели да не могу ништа да ми учине док сам у овој пећини, опколили су ме, намеравајући да ме натерају глађу да се предам. Да би још више утицали на мене, довели су моју стару мајку и поставили је на излазу из пећине, с наредбом да пази да ја не изађем преко ноћи и не убијем неког њиховог војника, иначе ће је одмах стрељати. Рекли су јој и то, да ће она овде бити док им не дође један сандук бомби, па ће ме они бомбама убити у пећини, ако се већ дотле сам не предам.

Пошто ми је дошла на врата пећине, моја мајка Дена плачући говораше: — Ја сам се сине Љубо с тобом поносила, те зато немој дозволити да тамо у пећини погинеш, већ изађи напоље и јуначки погини, јер ће ми онда лакше бити да те прежалим. Говораше ми још и то да код непријатеља постоји веровање да мене пушка неће да бије, и да ме се јако плаше.

Два дана и две ноћи држали су тако моју мајку, а кад су им стигле бомбе они је уклонише на неколико стотина метара, да би могли да бацају бомбе у пећину.

Успели су да убаце једну, али сам је ја одмах дохватио и избацио напоље, што их је приморало да се мало удаље од улаза, јер се бомба распрсла међу њима.

И сам сам већ био уверен да ми нема спаса, и помирио се са судбином. Ипак сам и даље с пушком бранио прилаз пећини, да непријатељски војници не би могли да убацују бомбе. Увече, кад се смркло, иза-

шао сам с пушком на готовс и почео да бежим низ једну косу. Непријатељски војници изненађени овим мојим изласком, у прво време су се збунили, и док су дошли к себи и отворили ватру, ја сам већ био успео мало да измакнем. На моју велику срећу нису ме ранили.“

Свој опширан опис преживели у тим годинама завршава жељом: „И нека-да Бог да наш народ више не доживи овакве ролске муке и патње.“

Из бележака Боривоја Гагића, из Рибара, видимо један духовит подвиг Пећанчев из тога доба:

„Да би поробили четнике, непријатељске власти су једнога дана наредиле да се спреми храна за људе и стоку за десет дана, па да нико не излази из своје куће, те да натерају четнике да дођу по храну, и тиме упадну у заседе. Непријатељски војници посели су прилазе свима селима, и поставили заседе и по путевима.

Баш у то време Пећанац стиже са својом четом у Бољевац, и пошље једног четника команданту у Рибарској Бањи, тражећи од њега да више не мучи грађанство због те хране, већ да дође у Бољевац код њега, на ручак, па ће се уверити да четници имају још увек доста хране.

Непријатељски командант немајући храбрости да прими позив, врати четника с неким обећањем, а ручак му је био сутрадан на Рибарском риду, куда су били приморани да стрмоглавце изађу да би примили Пећанчев напад.“

Занимљив је и случај Богомира Лазића, који је у почетку устанка био остао неузнемиран код своје куће, у селу Ливађу, пошто је био још сувише млад да понесе пушку.

Једном приликом кмет га је одредио да под кулук вози Аустријанцима муницију, пошто су ови ступили у борбу с комитама код Мрамора. Он тај догађај описује следећим речима:

„Морао сам да идем. Када сам био близу Мрамора чуо сам да се води јака борба. Мене се срце узнемирило и нисам могао са непријатеља ићи него сам прернуо своја кола низ једну страну, просуо сву муницију, и оставио кола и волове, па пребегао у чету потпоручника Ђорђа Чамиловића, из одреда војводе Косте Војиновића. Тада ме је у бегству гађао један аустријски наредник из машинског пиштоља неколико пута, као и цео његов вод из пушака, али ме срећом ни једно зрно није погодило. Кад сам се нашао код потпоручника Чамиловића, он ми је захвалио, а када су видели колику сам помоћ учинио, тад ме је радо у чету примио и предложио за добровољачки орден. Војвода Војиновић је усвојио предлог и честитао ми.“

Божидар Л. Павловић, ђак VIII разреда гимназије, описује своје ступање у организацију:

„Једнога дана сам својим очима гледао силазак четника с Копаоника. Поворка од 120 јунака, напред претходница од неколико коњаника, затим војводе и међу њима заставник са заставом на којој су исписане све речи: „Слобода или смрт!“ Не треба да вам говорим да одушевљење може само толико границу достићи, колико је тада било код мене. Одмах сам се уписао у добровољце, као и остали присутни из прокупачке гимназије. Привукла нас је реч „Слобода!“, тако силно узбудљива за потиснуте и потлачене“.

У једном званичном акту пиротског комитетског одреда, војвода Јован Радовић предлаже Пећанцу „уна-

пређење г. Белојевића у чин пешадиског поручника“, те том приликом даје опис једне борбе:

„У борби изнад Поружнице, 25 априла 1917, Белојевић је са наредницима Величком Благојевићем, Драгутином Николићем и Јованом Николићем напао целу непријатељску чету и натерао их у бегство ка Соко Бањи, и то нападом с леђа. Војвода Радовић са 10 четника нападао је са чела. Борба је трајала три сата, после чега је непријатељ побегао без капа, носећи мртве и рањене. Наш стрељачки строј био је јако размакнут, па се непријатељ уплашио да га не опколимо и заробимо.“

Исто тако прошла је и следећа чета, која је стигла од Алексинца преко Бована.“

Богомир Лазић описује следећи случај:

„Наишла су два коњаника жандарма у с. Гргуре и сакупили већи део народа, па гоне и туку путем. Народ кука и пишти. Ми изађемо на пут у с. Коњус и ухватимо она два жандарма с коњима, а народ пустимо те побегне у шуму.“

Униформу жандарма узео наредник Груја Банаћанин и Рамиз Алидрагић из Косовске Митровице, обукоше се и појახаше непријатељске коње, те одоше у Прокупље. Успут их непријатељска власт није узнемиривала. У Прокупљу су узели новине и дувана, и дођоше после код нас на Каљају.

Међутим, Груја није хтео да се смири, те сутрадан са истом униформом оде у Куршумлију, где буде препознат и ухаћен.“

Најзанимљивије борбе у овоме периоду биле су Војиновићеве. Нажалост о њима нема довољно података, пошто је његов дневник пао у непријатељске руке.

Ерхарт на основи аустријских података каже: „Војиновић се борио и даље цела 1917. Обично се борио нападајући. Захваљујући својој храбрости могао је увек поново да се пробије, па чак и кад је основан ојачан ударни пук, под командом пуковника Клема, јула 1917, када је формално прочешљана цела област.“

Заиста, Војиновић је остао борбен до свога последњега даха. На основи сећања неких његових потчињених могла би приближно да се реконструише следећа слика његовога деловања :

По угушеном устанку Војиновић је напао Брус и заробио једну непријатељску пољску болницу с управником и 50 војника.

20 марта извештен је да су Аустријанци покупили око 2000 људи и дотерали у село Разбојно. Одмах им је кренуо у сусрет и ступио у борбу, али је као слабији ускоро одбачен не постигнувши циљ.

У селу Гргуру остао је до Благовести. Патроле које је слао ради успостављања везе с Пећанцем, нису успевале, и враћале су се неизвршив задатак.

На Благовести је опкољен од непријатељских потера. После једнодневне борбе успео је да се пробије и отступи ка Жељин планини. У току покрета кроз Жупу био је приморан понова да се бори на два места, и најзад код Врњачке Бање. На Ускрс био је опкољен на Гарашевачкој реци, где му је погинуло неколико четника. Једва је успео да спасе одред од пораза преводећи га преко једнога газа.

У то доба имао је намеру да се пробије кроз Жупу ка Шумадији, ради ширења организације, али је од стране јаким непријатељских потера приморан да се повуче из Жељина и Гоча у Копаоник, где је било подесије за опстанак и кретање чете.

У плочкој општини, при проласку, Војиновић је примио писмо од аустриског гувернера из Београда, у коме је обећао да ће му поклонити слободу и пустити његове

рођаке из интернације ако се преда. На то је Војиновић одговорио да се жив неће предати.

Вероватно да су из тога доба и ова два писма, која су при крају рата заплена у аустриској архиви.

„Царском и Краљевском Окружном заповедништву
Крушевац

Ваше писмо од 17 априла 1917 Оп.Бр. 164/5 примио сам и из истог разумео одговор Царско и Краљевско Аустроугарског генералног гувернеманта за заповеднуте земље Србије, те вам овим на исто одговарам, с молбом да доставите Гувернементу :

Само у том случају ако Гувернемент испуни услове према писму Бр. 125 од 2 априла те године, по старом календару, пристаћу да распустим чете и да настанем да се у будуће ниједан немио случај — сукоб — не деси, нити ма какви устанак.

У томе би случају могли сву војску са границе Бугарске* повући и посаду свести на минимум; у противном само можете посведневно узалуд војску губити без да макакав циљ постигнете, што вам као пример може послужити последњи догађај од 6 априла т. г. по старом, који се десио у Кривој Реци.

Војвода

Коста Војиновић Косовац“.

На ово писмо добио је следећи одговор :

„К. У. К. окружна команда Крушевац.
— погађање са Костом Војиновићем прекинуто.
Крушевац 1. маја.

Ако се сами или са Вашом непосредном пратњом безусловно не предате до 10 маја 1917 г. по новом, после тога рока, према Вашим жељама, које смо

*) Оваде се не нисли на границу, већ на демаркациону линију интересних сфера.

из добре намере хтели испунити, нећемо више никаква обзира имати, и губите право да се са Вама и Вашом непосредном пратњом као са непријатељским официрима, односно непријатељским војницима поступа.

Крајс командант ин Крушевац
потпуковник Бауман".

(Стил ових двају аката је онај који је употребио преводилац окружне команде у Крушевцу, те зато и не одговара потпуно духу нашега језика).

У другој половини месеца маја потпоручник Булајевић успе да успостави везу између одреда Пећанца, који се онда налазио више села Топонице, и одреда Војиновића, који је био у селу Лукову.

За поход Пећанчев на Ристовац (1 маја) изгледа да Војиновић није знао, или није стигао на време.

10 јуна Војиновић се спустио у Прокупачки срез, где је сазнао да се Пећанац вратио са свог похода на Ристовац, и да је у селу Драгуши. Одмах је кренуо к њему, али је 12 јуна опкољен у забрану села Драгуше, где се борио до мрака, па се најзад пробио бомбама Пећанац налази да је ово Војиновићева најхрабрија борба.

Ипак су успели да се састану, и то 19 јуна на Вичкој Чуки, где је с њима био и свештеник Мита. Потерна одељења су дознала за овај састанак, али су била сувише слаба у односу на број четника, те су одбијена.

Састанку је присуствовало око 100 четника. Расправљало се о општој ситуацији, о изгледима и циљевима за даљи рад, и о великим незгодама због немања везе с Врховном командом. Решено је да се веза успостави по сваку цену, и зато је Војиновић, три дана доцније, (22 јуна) упутио седам четника из села Бабице ка Солунском фронту.

Само то ношење извештаја је толико смео и вешт подвиг, да ћемо га размотрити засебно.

Водећи борбе из дана у дан, извлачећи свој одред из безнадежних ситуација и пробијајући се кроз замке и заседе које му је непријатељ постављао, Војиновић би најзад рањен. Тешко рањеног четници су га преносили даље и крили, док најзад, децембра 1917 не би опкољен код села Гргура у Топличком округу. Ту последњи пут даде жесток отпор, али, исцрпљен, истрошен многобројним борбама, не могавши при томе ни да се креће због рана, борио се до претпоследњег метка. Последњи метак наменуо је себи одржавајући тиме реч да жив неће пасти непријатељу у руке.

Тако заврши овај јунак без страха и мане.

Није му било суђено да причена још девет месеци, па да види сан свога живота остварен.

Кажу да му је последња жеља била да буде сахрањен где је и погинуо, и да му је непријатељ испунио ту жељу.

Чета која га је опколила у овој последњој борби неграђена је са 90.000 лева.

Поход на Ристовац

„Падајте, браћо! Паин’те у крви!

За пропаст вашу свет ће да зна...”

У првој половини априла Пећанац је оздравио, сишао у Видовачу и поново примио власт у своје руке.

За то време Прокупље је било прави војнички лотор, а потере су крстариле на све стране.

Пећанац је начелно сматрао да је потребно да се четници што више притаје, да би се сачували за време када буду опет потребни, и зато је ишао и саветовао их да се смире и избегавају борбе. У томе се он из основа разликовао од Војиновића, који је и даље стално мислио на устанак и имао сукобе с непријатељем на сваком кораку.

Команданту Моравске инспекционе области написано је једно писмо под потписом Пећанчевим, у коме је захтевано да се прекине са прогањањем становништва, иначе ће се четници осветити на свој начин. Међутим прогањања нису престала.

С друге стране, народ се и даље стално надао офанзиви са Солунског фронта, у шта га је још више уверавала учестала артилериска борба на фронту. Да то уверење буде још јаче ближио се Ђурђевдан. Сјајна и славна традиција Ђурђевдана, дубоко усађена кроз векове у душу нашега народа, дизала му је главу високо. Грубе руке земљорадника грчевито су стезале брзометку — по невољи плугове — и тражиле су нове борбе.

Још су се дизали к небу густе облаци црвене паре с крвавих река по топличком крају, а већ су биле донете одлуке за нове борбе, за нова напрезања, овога пута не толико ради коначног успеха, колико због оног нашег „За пропаст нашу свет ће да зна!“

Донета је одлука да се изведе један поход на непријатељску територију. По најважнијем сукобу у његовом току можемо га назвати поход на Ристовац.

Шта је био поход на Ристовац по замисли вође? Да ли је то било оно на шта је он помишљао када је рекао да ће, ако не почне офанзива са Солунског фронта, и буде доведен у безизлазан положај „да учини дела која досада још никоме нису успела“? Да ли је заиста, како сам од једног савременика чуо, циљ овога похода био да се нападне и уништи непријатељска Врховна команда, која се налазила у Ђустендилу?

Ако је тако, онда је заиста замисао овога похода била крупног замаха, достојна слобденика Милоша Обилића. Удар у центар непријатељског живчаног система, те да се у одлучном тренутку покидају његове везе, спрече његове правилне реакције, омогући победа на фронту. Да ли је то било припремљено? Врховна ко-

манда, наша, није могла бити извештена о томе; непријатељу би после тога ударца требало можда 15, можда 30 и више дана да се поврати, да поново образује овај важан штаб и постави новог команданта, и шта би се онда имало од тога?

Или је то само требао да буде израз огорчења, један смели подухват који би тешко успео, док би његови извршиоци сви нашли смрт.

Или је, како наводе други, циљ похода био да се одвукну потери, да би се мало олакшало народу, а да се у исто време зада и непријатељу мало бола, да би могао свесније да расуђује о својим поступцима.

Тешко би било рећи. Можда је било и једно и друго. Да видимо до чега су догађаји довели.

Као што рекох, донета је одлука за упад на непријатељску територију. Ради извршења заказан је за Ђурђевдан 23 априла 1917 састанак четника у Видовачи код „Крша“.

На састанак је дошло 1243 четника (по неким, вероватно мање тачним подацима, дошло је око 2000 четника). Од тога је Пећанац изабрао за извршење своје замисли 500 најбољих пешака и 100 коњаника, и од њих формирао пет чета (четовође: Илија Калајџија, Бошко Чупић, Јован Јелић, Машо Стојовић и Н. Павловић) и 1 ескадрон под командом Аце Пипера. Централном четом (штабом одреда) командовао је Вељовић; а за своје заступнике до повратка Пећанац је изабрао поручника Радисава Тошића и Ђенадића.

Пред полазак Пећанац је постројио одред, одржао говор у коме је казао циљ похода и задатак, који има на непријатељској територији да се изврши, затим је свештеник Глиша одржао молелствије. За ово молелствије један од учесника каже „пред полазак извршено је опело и парастос над свима четницима“, и заиста, многим од њих ово је било опело.

Одред је кренуо 25 априла по подне, снабдевен храном, муницијом и динамитом.

Кад је одред стигао у близини Ристовца, Пећанац је добио податке да се на железничкој станици налази само 50 војника са 1 официром. По некима четници су дознали да се неке трупе превозе за фронт, па су хтели да их спрече у томе. Решено је да се нападне железничка станица Ристовац.

Да ли је то било оно на шта је Пећанац мислио, када је наговестио „дела која досада још никоме нису успела?“ Ни у коме случају. Четницима је скоро увек успевало да поруше железничке пруге, када су то налазили за потребно, а да су то често радили имали смо већ прилике да видимо. Шта их онда навело на овај напад? Да ли су можда били привучени тренутном надмоћношћу и изгледом на релативно лак успех? Пре бих рекао да је било ово последње.

1 маја у 4 ч изјутра извршен је препад на железничку станицу. Препад је успео, и том приликом погинуло је 25 непријатељских војника и 1 официр, који су се налазили у караули поред моста на Морави. Затим су извршене потребне припреме, минирање је гвоздени железнички мост и бачен у ваздух, а сама железничка станица скоро је уништена. Возови нису могли после тога да саобраћају више од 10 дана.

Два батаљона немачке војске, који су били у покрету за Солунски фронт, добила су одмах наређење да се искрцају и ступе у борбу с четницима. Један од њих био је у покрету од Ниша ка Ристовцу, док је други већ био прешао Ристовац и кретао се ка Куманову, одакле је враћен и искрцан на 1 км од Ристовца. Оба су стигла благовремено и одмах ступила у борбу.

Борба је била очајна и трајала пуних 6 часова. Пећанац је био приморан да утроши сву резерву и сву коњицу.

Три непријатељска авиона узела су учешћа у борби,

али су тунли из митрџеза и једну и другу страну, јер нису могли добро да их разликују. Четници су поред личног наоружања употребили и експлозив, кога су били понели за рушење, а био им је још преостао.

Пошто су изгубили 62 четника и једнога четовођу, четници су били приморани да прекину борбу и да се повуку, при чему су користили усеве, који су у то доба били високи. Прешли су Пчињу и повукли су се у правцу Козјака, праћени непријатељским авионима.

Један део, вероватно слабији, покушао је да се приближи фронту ради узнемиравања ближе позадине, али је ту наишао на јаке непријатељске потере, те се повукао ка планини Кукавици. Остатак је продужио ка истоку, прешао на непријатељску територију и ту почео четничку акцију. Ово је постигло свој циљ, јер су одмах многе потере повучене из Топличког краја и упућене тамо за спречавање четничке акције.

Пећанац је касније известио писмом немачке, аустроугарске и бугарске власти о узроцима, који су га натерали да овако поступи, и како је доцније Гувернер Моравске инспекционе области, генерал Протогеров смењен, то се веровало да је ово изазвало његову смену.

Око месец дана по поласку на овај поход, приликом повратка, одред је опкољен од потера на преноћишту у једном селу близу Владичиног Хана код с. Кукова. Осматрачи, који су били истакнути ради обезбеђења главнине, поспали су од умора, па су доцкан дали узбуну.

Одред је ипак спасен присебношћу Пећанчевом и пожртвовањем једне девојке-четника, која је прва полетела ка непријатељу и привукла ватру на себе, створивши тиме осталима тренутак времена који им је био потребан да се пробију, док је она остала на попришту изрешетана куршумима.

По повратку у Топлицу Пећанац се састао са вој-

водом Јованом Радовићем, који је ту стигао из сокобањског краја, уклањајући се од потера. Заједно су претресли ситуацију и решили да се сасвим удаље из овога краја, прекину сваку везу с народом, и живе потпуно на хајдучки начин. Вероватно да је у ово доба био и састанак са Војиновићем на Вичкој Чуки, о коме је већ говорено. Тиме су се и за кратко време четничке борбе утишале.

Пробијање са извештајем кроз Солунски фронт

Потреба да се успостави веза с Врховном командом осећала се већ одавно. Али ако је она могла да се пренебрегне док је са четничком акцијом ишло добро, дотле сада, када је било догорело до ноката, није више могло да се чека. Зато је и решено, на састанку на Вичкој Чуки, да се веза по сваку цену успостави.

Извештај је састављен од стране Војиновића и упућен под печатом Ибарско-Копачничког комитетског одреда војводе Косте Војиновића-Косовца, под Бр. 120 од 23 јула 1917 Српској Врховној команди.

У извештају, који је врло опширан, изложено је неповољно стање које влада у окупираној отаџбини, разлози који су довели до устанка, као и догађаји за његово време и последице. Затим се тражи да се доставе упутства за даљи рад, да се упуту авионом један хирург са материјалом и лековима, и да се предузме обавештавање и дизање духа нашега народа бацањем летака из авиона. Поред предњег тражено је да се достави новац за издржавање чиновничких и официрских породица, које су остале без средстава и у беди, и да се достави новац за издржавање четничке акције, која је досада издржавана искључиво од добровољних прилога и зајмова код народа, који је потпуно осиромашео и сам остао без средстава за живот. Најзад се у извештају наводи где су места погодна за спуштање авиона.

Добро смишљен, срећен, добро стилизован, калиграфски исписан, овај извештај претставља неколико страна наше историје. Неколико страна величанствених и тужних, али без иједног уздаха, без иједног прекора. Па ипак, тај извештај пре каже: „крените већ једном и ви, ми урадисмо што смо могли!“ него: „аман, помогите!“

За ношење извештаја одређени су следећи четници:

Свештеник Димитријевић,

Потпоручник Аца Пипер,

Ратко Стефановић,

Петар (звани Грк и пикула), родом из Митровице,

Наредник (четнички) Прока Планић,

Поднаредник Влајко Владисављевић и

Властимир Вуковић, после рата судија у Охриду.

Скоро сва имена ових јунака су нам позната: једни су били први сарадници Војиновићеви — и били су уз њега већ од оснивања онога зачетка чете у селу Лепосавићу 1916; други су се прочули у првим борбама. И заиста, само такви јунаци су заслуживали да им се повери тако тежак задатак.

Пошли су из села Бабице (на Копачнику) 23 јула 1917 празцем: Чир—Мајдево—Ибар—Сеоце—Војимирци—Придворица—долином Дрима—Дрен—Бања—Кострец—Дреник—Ореховац—В. Оча—пресекали друм за Призрен—манастир Св. Тројица—Силенић—Шар Планина (Љуботен) — између Тетова и Гостивара. Ту су случајно наишли на блиском отстојању на једну јачу непријатељску патролу, те су били приморани да је нападну. После ове борбе одвојила су се прва четворица, с тим да се понова састану на преноћишту, код једног села на Сувој Гори. Међутим када су Планић, Владисављевић и Вуковић пришли томе селу, дошло је до чарке и спречен им је прилаз и сједињење са осталим четницима; по томе су закључили да су остала четворица стигла пре њих, па су ту или ухваћени или изгинули. Уствари Ратко

Стефановић је погинуо, Пипер, Димитријевић и Петар, звали „пикула“, заробљени су, спроведени у Ниш и ту умрли мученичком смрћу. Тада они сами продужише пут ка југу, преко Извора, планинама југо-западно од Кичева ка Охридском језеру, где су у ноћи, између 28 и 29 августа прошли кроз непријатељске редове између Охридског и Преспанског језера и избили на отсек 4 руског пешадиског пука 29 августа у 6 часова.

У току овог кретања, које је трајало више од месец дана, хранили су се у почетку по селима, купујући хлеб, а од Шар-Планине, пошто су били у непосредној позадини непријатељских трупа, хранили су се само кукурузом, кога су могли да нађу по пољима. Путовође су имали до Шар-Планине, узимајући их негде од добровољаца, а негде силом, и мењајући их на сваком предању.

Доласком до 4 руског пука тешкоће још нису биле пребројене. Захтевали су да буду што пре упућени Српској Врховној команди, али нико није хтео да их разуме, нити је могао да им верује. Овако смео и тежак подвиг можда није могућ у неким војскама, те су према њима предузете све мере компликоване администрације. Саслушавани су, спровођени од једног штаба другом, у француском штабу одузето им је писмо и преведено итд., док најзад нису успели да буду спроведени нашој Врховној команди, где су 4 септембра 1917 предали драгоцен извештај, чије доношење их је тако скупо стало.

Овим су успешно извршили задатак који им је био поверен и учинили велику услугу, како четничком одреду, који их је одаслао, тако и Врховној команди, којој су донели драгоцене податке. Правац којим су упућени био је одлично изабран.

Укупно су прешли око 400 км за 35 дана крећући се за све време по позадини непријатељског стабилизаног фронта, по окупираној територији, на којој су

у све стране крстариле непријатељске потере, и на којој је било припређено смртном казном сваком оном који би ма уколико потпомагао четнике или их не би одмах пријавио. Овим су извршили један јединствен подвиг, дотле непознат у историји ратова, и заслужили да се у оној војсци из које су никли и у којој су добили основна војничка знања много више о њима зна и говори.

Губитак драгоцених другова, иако је тежак удар за одред Војиновићев, ипак није био узалудан, а оправдан је постигнутим успехом. Већ самим тим што су се добровољно јавили за извршење овога задатка, доказали су да су „заточници, мријет навикнути“.

Начелник штаба Врховне команде спровео је Министру војном извештај Ибарско-Копачничког четничког одреда на дан 12 септембра 1917. Нажалост, прилике на самом Солунском фронту нису биле такве да би могло да се помишља на какву акцију већег стила, која би могла да доведе до решења рата. Па не само то, већ ни саме могућности, да се четници колико-толико помогну, нису биле повољне.

У спроводном акту наводи се следеће:

Врховна команда је већ раније имала намеру да упути једног официра да извести Пећанца о општој ситуацији, и да му преда наређење да обустави сваку акцију, пошто у циљу акције није ни упућен.

У погледу слања хирурга: „Слање хирурга, лекова и завојног материјала авионом није могуће извести, чак и кад би се нашао хирург који би на то пристао. То су предмети тешки и гломазни и не могу се преносити авионом на већу даљину“ (не губити из вида, да је ово писано 1917).

За агитацију бацањем летака из авиона сада, обзиром на већ изложено, још није време, јер би се наш народ само излишно узбуђивао.

Официр, кога је Врховна команда имала намеру да упути, није још могао да буде пребачен, јер није било

техничке могућности. За летове на овакве даљине било је у оно доба потребно имати нарочити авион, специјално припремљен, и вешт и смео пилот, па ипак би успех овога летења био проблематичан. С апаратима којима је наша и француска авијација на Солунском фронту располагала у току лета 1917 није било могућно да се ово изврши, те се чекало на долазак нових типова авиона. Како нови типови нису још били добијени, предузете су мере да се од енглеске авијације добије један авион, на коме би могао да се изврши овај задатак, и његов пријем очекивао се у року од 10—15 дана.

Приликом једне дискусије о могућностима пребацивања људства у непријатељску позадину авионима, 27 новембра 1917, један француски пилот доказивао је да је за пребацивање два човека потребно најмање пет авиона, од којих би два носила људе, а три би пратила и бранила она прва два. При томе је налазио да се ризикује да се изгуби већи део тих авиона, што би обзиром на њихов целокупан број на Солунском фронту било осетно, зато је чак налазио, да је сигурније извршити пребацивање пешачењем по дубоком снегу преко Перистера, који је поред тога био брањен од непријатеља.

Па и поред тих тешкоћа видећемо ускоро да је извршено пребацивање једног официра, јер је то ситуација захтевала.

Пошто је предао извештај, Прока Планић и остали упућени су да обиђу 1 и 2 пешадиски пук, који су били попуњени обвезницима с територије по којој су они четовали, да би дали војницима податке о њиховим родбинама уколико би знали. Извештај о доласку Прока Планића у 1 пешадиски пук вели: „У разговору с војницима учинио је најбољи утисак. Многи су га раније познавали. Давао им је податке о људима за које су га питали; добро познаје велики број места Топличког округа. Нарочито су се војници интересовали за овогодишње жетве. На војнике утицало је врло пријат-

но и то што су га видели у нашем народном оделу...“ Због свега овога командант пука тражио је да Планић остане у његовом пуку, што му је и одобрено, али је нажалост Планић, измучен великим напрезањима, глађу, непрекидним пешачењем и неспавањем оболео и морао да буде пренет у болницу.

За то време вршиле су се припреме за слање једног официра у непријатељску позадину. Енглески авион је примљен, и на пробама показало се да с малим правкама може одговорити задатку.

Официр коме је пало у део да изврши овај нови подвиг, био је капетан II класе Јован М. Илић из Прокупља, а пилот наредник Сениша Стефановић.

Наређење за извршење задатка гласило је:

ВРХОВНА КОМАНДА

О.Бр. 19460

2 октобра 1917 г.

„Капетану II класе Јовану М. Илићу

Бићете пребачени на територију Краљевине Србије са задатком:

1 — Да нађете Косту Пећанца (у Пасјачи) и Косту Војиновића (у Копаонику) и саопштите им следеће наређење:

а) Да обуставе сваку четничку акцију и сваку помисао на дизање устанка у земљи. У данашњим приликама могли би таквом акцијом само донети штете.

б) Чете које постоје растури или свести на најмањи састав.

2 — Ви ћете узети под своју команду чете војводе Пећанца и Војиновића, као и остале које би постојале. Уз сарадњу војвода радићете даље на организацији. Акцију ћете моћи отпочети тек када наша војска буде стигла у предео Скопља.

Ни ви, ни остали четници немате право на дизање општег устанка и требате да

будете увек свесни да једна таква озбиљна мера повлачи страховите казне за становништво и доводи га у претежак положај и недоумицу, не знајући како да се определи и на шта да се реши.

Саопштено ми је 4 октобра*).

1917 г. у Солуну,

Јован М. Илић

инж. кап. II кл."

Начелник, луковник

Дан. Калафатовић

Из овог наређења види се да се Врховна команда није сложила с развојем догађаја на територији окупираних отаџбина, и да је из бриге за заштиту нашег становништва за будуће забранила подизање устанка.

Међутим ми смо, пратећи постепено развој догађаја, видели како је дошло до устанка, као и да су поступци окупационих власти, које су стално све више дражиле народ, неминовно водили догађајима онаквим како су се развили, о чему ће уосталом бити речи у закључку.

Капетан Илић и наредник Стефановић кренули су авионом 14 октобра из Солуна за Корчу, а из Корче ка окупираној отаџбини 16 октобра у 14 часова.

Авион је био енглеске конструкције ВЕ (Бритиш Експериментал). Тај тип је изабран као најповољнији за спуштање на мале ливаде, где се могао без планирања зауставити скоро у месту. Решено је било да пилот Стефановић покуша после да се пешке пробије преко Албаније, или западно од Битоља, преко фронта. Полазак је био из Подградца, на јужној обали Охридског језера. Како је авион био преоптерећен горивом, то није могао да се издигне одмах изнад планина, већ је летео на север, долином Дрима. Да би га што више олакшали скинуто је све што није било не-

* По старом календару

опходно, тако су скинута и седишта, те је пилот седео на пакету од два тајина, а капетан Илић на сандучету с новцем.

Ето, под таквим приликама летела су ова два јунака ка територији по којој је врло од непријатељских потера и казних експедиција, а по којој су се непријатељске посаде налазиле скоро по свима селима.

Чему су се надала ова четири орловска ока, што су из ретких облачића, посејаних по небу, посматрала како испод њих промичу обрађена поља, планине и долине, око којих се већ пет година неколико народа крве? Да ли су се надали да ће се спустити на неком пропланчићу у врх Копаоника или Пасјаче, како им је било препоручено? Па после? Уништити авион, пошто неће више бити бензина, тражити четнике по гори и поделити с њима њихову тешку судбину. Неоспорно, ка томе су били пошли.

Али, шта су жртве појединаца, кад народ пати? Шта значи губитак двојице храбрих, кад ће из њиховог примера нићи још хиљаде и хиљаде који ће хтети да се угледају на њих!

Међу четницима се, кратко време затим, пронео глас, да се у селу Горњем Шилову, среза јабланичког, погрешно спустио један наш авион, и да је тако одмах пао непријатељским војницима у руке.

И међу окупационим трупама дознало се ускоро из једног расписа, од три стране куцане на машини (заплењена архива Крушевачке окружне команде — немачки превод расписа), да је српски капетан Јован Илић заробљен при спуштању авионом, да је затим 8 новембра 1917 саслушан од пуковника Дарвингова у Нишу. У распису се опширно наводи које је све податке Илић дао о нашој и савезничким војскама на Солунском фронту (по начину описивања може се закључити да је већи део саслушања саставио Дарвингов онако како је желео, да би дигао морал својих трупа, а умањио вредност наших)

и на крају се ипак наводи да се овим подацима не може веровати, али да треба очекивати нова прелетања, и зато повећати опрезу.

Да ли је авион налетео при спуштању на једно дрво, па се запалио, како то наводи Дарвингов, или је одмах по спуштању заробљен од непријатељских војника, који су се налазили близу, како то наводи Пећанац у једном извештају, у коме каже да се у томе тренутку и сам налазио близу, али није могао да помогне због непријатељске надмоћности, или је можда дошло до прервања авиона услед челичних жица, које су биле разапете од стране непријатеља по свима пропланцима по којима је могло да се очекује спуштање авиона, тешко би било данас рећи.

Дарвингов је имао рачуна да сачува тајну свог начина хватања авиона. Пећанац је био сувише далеко да би могао добро да види, а пилот и његов сапутник нису више живи.

Међутим стварност је била ту: доносилац важног наређења тако дуго очекиваних инструкција за даљи рад; доносилац још важнијег моралног потстрека и доказа да Врховна команда после скоро две године још увек мисли на поробљену отаџбину — тај доносилац — био је у непријатељским рукама.

Нао што је Француски витез d'Assas, окружен непријатељским бајонетима спровођен кроз ноћ, да би показао непријатељу логор свога пуна, узвикнуо: „А moi, Auvergne, ce sont les ennemis!“ (Овамо Овержани, ево непријатеља!) па пао прорешетан непријатељским бајонетима, а данас, после скоро 200 година још за њега у Француској зна велико и мало, исто је тако наш наредник Стефановић, орао сломљених крила, подигнут на сто да сакупљеним Нишлијама каже да наша војска више не постоји, узвикнуо: „Надајте се браћо, наша војска је близу!“ Платио је своју пожртвованост животом — и

данас после 20 година, за њега у Југославији не зна више ни велико, ни мало.

Непријатељ увиде још једаред да не може с нашим народом да изађе на крај, па у свом бесу поштри кињење, које је иначе већ било прешло сваку меру. Настале су велике муке за наш и иначе нападени народ у Топличком, Нишком и Врањском округу.

Непријатељски авиони летели су изнад планина и бацали прокламације у којима су позивани четници на предају обећавајући свима помиловање, а онеме који убије Пећанца награду од 200.000 динара. И поред тако великих награда којима је уцењен не само Пећанац, него и други виђенији људи, Крушевачка окружна команда била је приморана у једном свом званичном акту од 7 јула 1918 да извести, да ниједан Србин није издао комите ради новчане премије.

На митровдан, 26 октобра, Пећанац је позвао већи број четника и наредио да се издвоје они који могу да се врате кућама, а са њим је остало само 110 четника, које је поделио по групама и наредио им да се удаље из озлоглашених округа, да народ због њих не би више страдао. Издата су наређења да се прекине свака веза с народом и да се живи на хајдучки начин. Ово наређење су непријатељске потере нашле код погинулог четовође Цветка Оташевића, што је донекле олакшало народу.

Две чете су отишле у Црну Гору, Војиновић није хтео да се удаљи из Топличког округа, па је ускоро затим и погинуо, о чему је већ било речи, а Пећанац је прешао на територију Крушевачког округа, где је целу зиму провео у врло бедном стању, немајући тако рећи ни шта да једе. Децембра месеца се разболео, и 8 јануара 1918 осећао се тако рђаво, да је одредио коме да се преда његова архива и дневник, у случају да умре.

Половином марта 1918 Пећанац је опет прешао у Топлички округ, где је у тајности остао све до 15 августа. Како није имало изгледа да ће тога лета почети офанзива са Солунског фронта и да ће бити потребан на тој територији, он се пребаци у Новопазарски санџак код неких својих познаника. Овде нађе и једну нашу малу чету, с којом остаде у Горњем Ибру, живећи и даље у највећој тајности, чувајући 400 пушака и 200 кгр динамита за тренутак када га Отаџбина буде опет затражала.

IV НАРОДНА ОРУЖАНА АКЦИЈА У ТОКУ ГОЊЕЊА НЕПРИЈАТЕЉА И ПОНОВНОГ ОСЛОБАЂАЊА ОТАЏБИНЕ

Септембар 1918

Ровови и бодљикаве жице стајале су још увек по гребенима и падинама мориховско-могленских планина, као оно пре две године, када је Пећанац кренуо на свој трњем обасути пут од 87 ескадриле у Вертекопу ка дубокој непријатељској позадини.

Из тих ровова, кроз ту бодљикаву жицу, још увек су посматрале будне очи осматрача бојног поља и кажњавале сваку људску појаву убитачном ватром. По рововима, јужно од тих жица, још увек се налазила српска војска са својим савезницима, чврсто решена да победи. Али се нешто било променило.

Позади тих ровова повлачиле су се из дана у дан све гушће мреже нових, добрих друмова, који су се вијугали од Солуна ка положајима. По тим друмовима, и дању и ноћу, извлачени су топови, довлачена је у изобиљу муниција, која нам је 1915 онако тешко недостајала.

А по свима државама Антанте вили су се дано-ноћно густе фабрички димови, стављајући до знања сваком до Свевишњег, да су државе, некад заваране варљивим мирољубивим сном, успеле да успоставе равнотежу сила.

У Српској Врховној команди славом овенчане војводе, нагнуте над картом у присуству Витешког Престо-

лонаследника Александра, решавали су последња питања једног добро смишљеног плана за пробој непријатељског фронта.

Офанзива је почела 15 септембра. Извршен је један надчовечански напор, и Капија Слободе, како је назива Јаковљевић, отворена је мишицама оних који су то нестрпљиво спремали више од две године.

Морал трупа Централних сила нагло је почео да пада.

За то време мали број четника, који је још био жив, налазио се ван правца главних операција, кријући се по планинама и горама у очекивању овог светлог тренутка који ни по једном зрачку није могао да се назре. Команде и штабови у Солуну држале су све припреме у тајности, а непријатељске команде, уколико су и могле шта да уоче, још су се више старале да то не дође до ушију поробљеног народа и његових четника.

Пробој је затекао Косту Пећанаца у Косовском Колашину, између Митровице, Рожаја и Новог Пазара. За пробој је доцкан сазнао, те није могао да припреми оно што би иначе био способан да припреми.

Чим је сазнао за развој догађаја, наредио је свима организованим четама да једновремено и свуда нападу непријатеља, секу му комуникације и везе, и да предузму најактивнију четничку акцију.

Тако је и урађено. Акција је предузета на разним правцима. Пресечени су правци: низ Ибар, од Митровице за Рашку, превој Кадињача—Рогозна—Нови Пазар, Пећ—Митровица, планински пут преко планине Мокре ка Новом Пазару, Жлеб—Рожај—Ругова—Чакор—Андријевица—Беране, Плав—Гусиње—Селица—Подгорица и правац уз Дечанску Бистрицу—Богићевица—Плав, којим правцима су требале да се повлаче непријатељске трупе.

Последица овакве акције ускоро се показала. Код непријатеља, и иначе поколебаног, појавио се неред и страх. Штабови су изгубили главу и престали да командују, а и да су што наређивали, тешко да би могли да достављају трупи, пошто су им везе сваки час кидане. Мали четнички делови успевали су да заробе потпуно наоружане батаљоне и пукове својим дрским акцијама и енергичним захтевима.

Таквом акцијом четници су ускоро по пробоју Солунског фронта успели да заробе око 12.000 непријатељских војника и 324 официра.

27 септембра Пећанац је успоставио везу са француском коњицом у Митровици* и поднео јој извештај о својој досадањој акцији, с молбом да достави Српској Врховној команди. Затим је кренуо ка Пећи да ослободи варош и спречи везу аустријских са арнаутским трупама. Успут је дошло до сукоба са Аустријанцима. Борба је трајала око 30 часова и на крају борбе, не могући се пробити, Аустријанци су положили оружје. Заробљено је: 23 официра, 800 војника и 4 митраљеза. Пећанац их је упутио са спроводницима у Косовску Митровицу, а он је продужио пут ка Пећи.

Кад је успостављена веза у Митровици се налазио 4 пук афричких ловаца.

29 септембра, на 10 км од Пећи, сазнао је да се посада те вароши састоји од 1000 Аустријанаца, 6 немачких батаљона, 800 коњаника, масе митраљеза, 2 брдска топа, укупно око 8000 бораца. Предузео је одмах мере да затвори све правце који изводе од Пећи, па је затим упутио, око 14 часова, парламентарна команданту пећске посаде и позвао га на предају, забрањујући му да уништава ратни материјал, ако жели да му се поштеде људи.

* Митровица је ослобођена 28 септембра по старом календару.

Командант немачких трупа у Пећи није хтео да прими постављене услове и повукао је своје трупе правцем којим је и био дошао, преко Дечана ка Ђаковици. Кад је дошао до Дечанске-Бистрице, кренуо је уз њу ка Богићевици, праћен и узнемираван од четника.

Командант аустриских трупа, потпуковник Етхем Сакотић, примио је све услове које је Пећанац поставио и предао се са свима својим официрима и војницима, постројивши за то своје трупе ван вароши. У Пећи је тиме заробљено 1000 војника са 72 официра, и њих су четници спровели команданту француске коњице у Митровици.

Затим је Пећанац ушао у град, чије име носи, узео власт у своје руке, предузео потребне мере за осигурање реда и обезбеђење заплењеног материјала, кога је било много.

У манастиру Високим Дечанима налазила се још аустриска посада. Упутио је одмах једно мало одељење четника да преузме ову нашу светињу од непријатеља и сачува од обесвећења. 30 септембра примио је Пећанац свечано кључеве манастира из руку аустриског поручника Крапа, који се ту налазио са својом јединицом.

Истог дана издао је Командант I армије, под О. Бр. 18841 инструкцију за даљу четничку акцију, обједињујући је под командом Косте Пећанца, који ће стајати непосредно под армијом, а коме је доделио за начелника штаба капетана Михаила Михаиловића, појачавајући га у исто време са још нешто кадровскога људства, које се добровољно јавило. У инструкцији су детаљно обрађена питања организације, формације, циља и улоге, задатка организације, организације веза, исхране и снабдевања. Инструкцију је потписао војвода Бојовић.

По заузећу Пећи, Пећанац је упутио позив свима четама у Црној Гори, Херцеговини, Санџаку и За-

падној Србији да подигну општи народни устанак, да нападну непријатеља и уништавају свим средствима. Са четницима у Топлици и Источној Србији није имао везе, и они су продужили своју акцију самостално, прилазећи и потпомажући коњицу оперативне војске када им је пришла довољно близу. Тако је бивши Пећанчев ађутант, потпоручник Милан Дрљевић, сачекао долазак наше коњице у планини Јастребцу, где се састао с коњичком патролом потпоручника Граовца код села Драгуше (близу Блаца). Блаце су напали удруженим снагама и обухватним нападом принудили непријатеља на повлачење, претећи да му отсеку отступницу ка Јанковој Клисури. Доцније је Дрљевић наређењем команданта Дринске дивизије стављен под команду капетана М. Михаиловића, под чијом командом је продужио акцију. И у Крајини је коњица дочекана и потпомогнута од стране четника, који су јој чинили драгоцене користи.

Ускоро по заузећу Пећи, Коста Пећанац је добио запалење плућа, што га је привезало за постељу. Ипак је и даље руководио акцијом примајући извештаје, издајући наређења и држећи целокупну акцију стално у својим рукама, која се из дана у дан развијала на све већој просторији. Почетком октобра Пећанац пише: „Добио сам неко мало запалење плућа. Болест ми је срушила многе моје наде, због чега нисам данас у Босни. Мало ми је боље и мислим да ћу у најскорије време кренути за Колашин, одакле ће кренути оперативна одељења четника у правцу Босне, Херцеговине, Западне Црне Горе и Далмације.“

До 11 октобра четници су борбом заузели Плав, Гусиње, Андријевицу, Беране, Рожај, Бијело Поље и Колашин и имали су нових заробљеника, око 300 Немаца и Аустријанаца, 14 митраљеза, доста муниције и материјала.

Немачки батаљони, који су били отступили од Пећи

преко Богићевце, огорчено су се борили да би отворили пролаз ка северу, праћени у стопу четницима, који су били бројно далеко слабији, али којима је земљиште ишло на руку. Ове сталне борбе довеле су до великих губитака на обе стране.

Стање и распоред четничких одреда 22 октобра био је:

1 — Пиротски одред војводе Јована Радовића, јачине 50 коњаника, 150 пешака, кретао се правцем Андријевица—Колашин—Шавник—Шћепан Поље—Фоча—Калиновник—Сарајево. Пошао је 16 октобра из Колашина, и имао борбе око Подгорице. Ослободио је Никшић једним сјајним потезом, о коме ће још бити речи.

2 — Јабланички одред капетана Милинка Влаховића, јачине 5 коњаника и 50 пешака, кретао се правцем Андријевица—Колашин—Никшић—Грахово—Требиње—Мостар. Пошао је из Колашина 18 октобра.

3 — Чета Новице Чађевића, јачина 4 коњаника и 59 четника, кретала се правцем Чајниче—Устипрача—ка железничкој прузи. Кренула је 3 октобра из Пећи, јавила се 10 из Металке, где је имала борбу с непријатељем.

4 — Чета Митра Буровића, на правцу ка Пиперима, одакле је четовођа родом, кренула се 4 октобра из Пећи. 13 октобра водила је борбу с непријатељем на Ветернику.

5 — Чета Буре М. Павићевића, адвоката, јачине 12 пробраних четника, упућена је за капетаном Влаховићем да га потпомаже.

6 — У Пећи:

а) Чета Илије Радовића, у формирању, јачине 25 четника, под називом „Босанско-Далматинска“.

б) Штаб усташких трупа, следећег састава: ађутант, потпоручник Гратимир Милачић; наредника ордонанса 2; четовођа, наредник 1; поднаредника ордо-

нанса коњаника 2; четника коњаника 5, и четника пешака 10.

Укупна јачина комитских снага у то доба била је формирана у: Штаб, Пиротски и Јабланички комитски одред и 4 самосталне чете. Свега 2 војводе, 2 официра, 8 четовођа, 454 четника. Укупно: 466 људи, 90 коња.

Пиротски одред био је снабдевен са 36 000 круна, а Јабланички са 10 000, јер „овдашњи народ нерадо даје реквизицију.“*)

Располагало се и са 6 заплених митраљеза, али су ови остављени у Андријевици, јер није било људи који би могли њима да рукују.

20 октобра 1918 ослобођен је Никшић (на печату извештаја о овоме стоји 22 октобра, а на крају акта 20 октобар). Да војвода Јован Радовић није већ имао своју славну и плодну прошлост, овај подвиг би био довољан да му се име обесмрти у историји четничког ратовања. Подвиг је изведен смишљено и смело и далеко превазилази чак и оне познате школске примере из гоњења Пруса 1806 године после Јене и Ауерштета. Једанпут више доказано је да има прилика у којима храброст може потпуно да надокнади несразмеру у односу бројних стања. Пређимо на догађаје:

20 октобра у 8 часова војвода Радовић позвао је команданта аустријских трупа у Никшићу да положи оружје под следећим условима:

1 — Војници и подофицири морају да предаду оружје,

2 — Официри могу да задрже оружје,

3 — Војвода Радовић гарантује официрима, подофицирима и војницима који се буду предали част, живот и личну имовину,

4 — Одговор о пристанку има се доставити до 14 часова.

*) Новац запленио од Аустријанаца.

Радовић описује даљи развој догађаја следећим речима :

„До одређеног часа — 2 ч по подне, чекао сам одговор с нестрпљењем, али горди Бечлија није хтео ни да се обазре на моје захтеве.

У 2 ч и 20 м изаслах народ по оближњим главицама и по пољу, а кроз ту масу проређени ланац четника, којих је било 40 на броју и 50 устаника. Напад је једновремено извршен са свих страна, како на варош тако и на трупе, које су покушале да се пробију кроз наше редове.*) Непријатељ видећи масе света по оближњим главицама и брдима малаксао је духом, мислећи да је цела маса која се види наоружана војска комита. Четници и четовође улетели су на јуриш у непријатељске ровове с бајонетима на пушкама и са разрафљеним бомбама, позивајући непријатеља на предају, а наоружани устаници јуре за овим да грабе оружје, носећи 3 заставе.

Ово чудо је изненадило непријатеља и отпочео је предавати оружје.

Просто нисам могао задржати масу од лудога налета на оружаног непријатеља, против кога је паклено сгорчена због вешања и пљачкања, које су ови нељуди чинили у борби против народа у току ове три године грознога ропства.

Око 5 ч имао сам заробљеника: 86 официра, 3325 војника и подофицира. Командант ове војске је пуковник Хес из Беча, а међу официрима је један мајор и маса капетана.

Плен: пушке, муниција, митраљеви, преко вагон жита и брашна, стока, опрема.

*) Оаде те редове претставља само чврста воља и храброст, јер 90 наоружаних људи, колико је било нападача при обухватном нападу на варош као што је Никшић, не би могли да построје редак стрељачки строј оно целе вароши, а знамоли неке редове.

Предузео сам све мере да заштитим државну имовину од разношења и грабљења оних, који су били попалени и пљачкани од непријатеља. Коњи и нешто мало стоке разграбљено је, јер народ мисли да је непријатељ то од народа узео, па према тој логици има право, вели, да граби ко више може. Али ипак је ред одмах успостављен. Обрст (пуковник) је плакао од силне секирације, али му је било узалудно, а морао је признати да му је то награда за његову гордљивост и лакомисленост. Вели, да ми није могао да ми одговори с тога што није добио наређење од надлежног команданта из Требиња, јер је прекинут саобраћај, па је с тога морао покушати пробој кроз опсадни ланац, јер друкче није смео радити као командант толиког броја војске, снабдевене великом масом митраљеца.

Одушевљење је величанствено у народу, а у четама се не да описати силно самопоуздање и самопрегореванье.

Непријатељ је извукао пре мога доласка силне аутомобиле, које народ није дао четницима да дирају из бојазни да не буде паљевине и покоља, јер је овај исти обрст запретио да ће све поклати и попалити ако и једна пушка пукне на његове трупе, које се према закљученом уговору о миру (примирје с Бугарском закључено је 30 септембра, и потом се немачка XI армија имала сматрати као заробљена, али се Немци нису обазирали на то. Примирје на западном фронту потписано је 11 новембра 1918. Из тога се види да је ова изјава аустриског команданта била неоснована и имала само да олакша извлачење његових трупа) имају мирно извући за Аустрију. Против мене је било силно негодовање, када сам објавио општи напад чим сам дошао, али сада је расположење добило другу боју."

Заробљеници су спроведени команданту десне колоне 2 Југословенског пука у Подгорицу, а приступље-

но је одмах успостављању телеграфско-телефонског саобраћаја и увођењу војних и грађанских власти.

25 октобра војвода Радовић пише команданту Јадранских трупа:

„Ред је код нас одличан, а нестрпљење велико у очекивању Вашег доласка.

Поставио сам окружног начелника, команданта места, начелника војне станице, цивилног саветника и шефа градске полиције; претседник општине је правник, грађанин, а све остале личности су из комитске интелигенције.

Ставорили смо праву комитску државу, али је кавалерски уређена, на правој демократској основи!“

25 октобра Радовић је заробио у Рудинама још 302 војника, а од заробљеника је издвојио 9 официра, по реклом Југословена, које је могао да употреби за акцију.

26 октобра Пећанац се осећао нешто боље, придигао се и кренуо ка својим одредима.

Командант Јадранских трупа наредио му је да пребаци свој штаб у Шавник, где ће бити у повољнијем положају за одржавање везе са одредима.

Пећанац је у ово време своје одреде већ називао Југословенским топличким одредима.

О раду и успеху четника командант Јадранских трупа издао је следећу наредбу:

ПОХВАЛНА НАРЕДБА БР. 123

Команданта Јадранских трупа
за 25 октобар 1918 године Подгорица

Комитски војвода Јован Радовић, студент филозофије, добио је 11 о. м. наређење да се са својом јуначком четом крене из Пећи преко Колашина у Никшић и да пресече отступницу непријатељу који би се повлачио из Подгорице.

Борећи се с теренским тешкоћама, и остављен сам себи, војвода Радовић је 20 о. м. са својих 40 другова, комита, и 50 усташких Црногораца извршио препад на непријатељску посаду у Никшићу и заробио 95 официра, 30 подофицира, 3605 војника,*¹⁾ освојио је варош Никшић, где је одмах поставио власти и завео ред.

Ово предузеће извршено је тако вешто и тако смело да му нема равног у историји партизанског рата.

Ја се дивим војводи Радовићу и похваљујем га јавно, благодарећи му што је славу наших четника обогатио једним подвигом који ће вечито бити сјајан.

Војвода Коста Пећанац, као командант Усташких трупа које су се крајем прошлог месеца организовале у Метохији, извршио је са својих неколико другова 27 пр. месеца напад на Пећ и јаку посаду Аустријанаца принудио на предају. Овом приликом је војвода Коста Пећанац, из руку Аустриског официра, примио кључеве од манастира Дечана и запленио огромну количину хране, оружја и разноврсног другог материјала.

Затим је војвода Пећанац добио наређење да организује напад на непријатељске комуникације, и он је то извршио тако да се 10 о. м. једна његова чета већ бије на Метаљци и протерује непријатеља с наше територије, а друге чете већ прелазе нашу границу.

За све ово време одкако је под мојом командом, војвода Пећанац је озбиљно болестан; његово здравље, трошено без поштеде у служби Отаџбини, знатно је оронуло. Али је Коста Пећанац и тако болестан остао онај исти војвода Пећанац, чије се име у нашем народу и у нашој војсци изговара с дивљењем, с благодарношћу, с поштовањем и с вером: да само име Косте Пећанца и сама његова појава означавају успех и победу.

Овоме легендарноме јунаку, овоме борцу без стра-

*¹⁾ Овде су урачунати и заробљеници од 25 октобра из Рудине.

ха и умора, ја благодарим свесрдно, истичући га као пример — похваљујем га јавно.

26 октобра 1918 г.
у Подгорици.

Командант, пуковник
Драг. Милутиновић

Наша победоносна војска избила је на границе ослобођене отаџбине и прешла ове да донесе Слободу осталим сународницима, који су вековима били под туђином.

Темељи држава побеђених непријатеља били су уздрмани. У унутрашњости њихових сопствених територија пламтеле су револуције.

Југословенски четници извршили су своју националну мисију. Потреба за њиховом акцијом престала је, па је 2 новембра 1918 године наређено расформирање четничких одреда.

Капетан Влаховић дошао је с четом до Дубровника, где га је наређење затекло, те је ту и расформирао чету, па кренуо за Београд ради подношења извештаја о дотадањем раду. И војвода Радовић кренуо је за Београд, али му не би суђено да ужива плодове дугогодишњег труда његовог и целе његове генерације, јер је при пролазу кроз Сарајево напрасно умро 12 новембра 1918 године. Његово тело пренето је у његов слободни завичај.

У ЗАКЉУЧАК

Књижевност назива романтизмом онај период, кад је машта стварала витезе без страха и мане, са златним токама и белим перјаницама, на бесним коњима, у љутим бојевима — доба коме одговарају наше народне песме. Питао сам се често, да ли је наш народ заиста такав, и да ли заиста постоје и јунаци, који би остали идеални до краја и који би могли да заврше без и једне сенке људских негативних особина, или да изврше дела за која се не би могло рећи да су била јуначка зато што су њихови извршиоци били под морањем или обавезом да их изврше.

Ево нам у претходним странама тих јунака, ево нам их верно описаних. Даје нам се могућност да их посматрамо изблиза, да видимо такорећи сваку току на њима. И посматрајмо их добро, јер имамо много којечему од њих да се научимо. Наша отаџбина ће још требати таквих синова, таквих јунака.

Пропратили смо развој догађаја у нашој Отаџбини од повлачења наше Оперативне војске до њенога повратка, с њеним повратком до повратка Слободе. Да бацимо један укупан поглед на догађаје:

Пећанац се пребацује са Солунског фронта ради припремања четничке акције у непријатељску позадину — окупирану отаџбину — стим да је отпочне када отпочну и отсудне операције. Скоро једновремено почиње и четничка акција по целој окупираној територији,

као израз дубоко усађене љубави ка Слободи и огорчености против насиља завојевача.

Непријатељ повећава насиља и тиме повећава отпор. Четничке вође шире организацију и припремају устанак с циљем ослобођења нашег народа.

Огорчење против завојевача достиже врхунац када непријатељ покушава да заведе војну обавезу за наше сународнике.

Долази до размимоилажења по питању да ли ће већ сада да се дигне устанак.

Претставници двеју струја су Пећанац и Војиновић.

По питању да ли да се дигне устанак и када да се прекине, као што смо видели, дошло је до несугласица, скоро до сукоба између војвода.

Пећанац је био на Солунском фронту, знао је колико је то далеко и шта значи стабилизирани фронт. Према томе, једино је он могао да има реалан осећај о могућностима. Војиновић, типичан претставник националног поноса и витештва, али без осећаја стварности, давао је сувише брз ток догађајима.

Није то био сукоб само та два човека, био је то сукоб душе народне, оличене у њима. Осећање могућног и потребног, оличеног једно у једноме, друго у другоме. Била је то душа народна између чекића и наковња; душа народна којој је душманин дозвољавао да бира зло од горега: или регрутацију или смрт. И народ се, као оно кнез Лазар, када је имао да бира царство, причестио примерима наших предака.

Долази до устанка, који се развија на разне начине по облику и снази, према томе колико су припреме за устанак на којој просторији биле изведене.

Устанак је био снажног замаха али кратког века. Устаници су запретили Нишу, који је од огромног значаја за одржавање непријатељског балканског фронта, зато непријатељ довлачи појачања са осталих фронтова

Ипак устанак није дочекао да буде угушен борбом,

већ неповољном општом ситуацијом и slabим изгледима на коначан успех. Пећанац је од почетка устанка био свестан о његовој нецелисходности, па је покушао да га спречи, али су догађаји били јачи од њега. Устаницима је као оперативна основица служио масив Копаница, који је у случају неуспеха могао да прихвати и заштити устанике. Када је ова основица угрожена офанзивом Арнаута и сам устанак је доведен у питање.

Устанак није испунио наде устаника, нити је могао да их испуни. Али, нажалост, устанак није донео ни Врховној команди оне користи које је могао да јој донесе, да је веза могла да се одржава и да је оружана акција у у то доба могла да буде под утицајем Врховне команде, што би данашњим средствима могло да се оствари.

Ерхарт налази да је неразумљиво зашто Врховна команда није обилно подупрла устанак оружјем и муницијом — дотуром авионима. За онога који се упознао с догађајима јасно је да је поменути писац, вероватно, заборавио да се ти догађаји нису одигравали 1939 године.

По угушењу устанка, комитске чете продужавају акцију за добитак у времену, очекујући офанзиву Оперативне војске. Јаким непријатељским потерама бивају уништаване, и чувени јунаци гину из дана у дан, да на крају мали број дочека циљ свога живота и борбе — Ослобођење.

И с тако малим бројем преживелих, четничка акција по пробоју фронта поново пламти пуним својим сјајем, овога пута правилније примењена — у блиској непријатељској позадини и сарадњи с главним операцијама, али нажалост у страну од главног операциског правца.

Акцијом су све време командовали људи који се нису нарочито спремали за тај позив, али су били храбри и имали природног дара и способности за вођење. Не слажем се са Ерхартом, који налази да је све ово било дело само неколицине храбрих, већ напротив, на-

лазим да је ово било дело сувише великог броја храбрих људи, дело читавог народа, који је више волео смрт него ропство и мучење. Били су то људи кадри да улете у непријатељске топовске чељусти, да из њих преотму зрно које је спремно да се испали. Такви су били четници, који су с песмом умирали, стављајући своје животе на жртвеник слободне отаџбине.

Ипак би било корисно да је међу вођама четничке акције било неколико спремних и искусних официра. Онда се не би рекло: „Командовали су људи од гласа, а не од војног знања“. Међутим такви официри нису убачени у непријатељску позадину, не што их не би било, већ што у то доба Врховна команда није ни мислила ни желела оружану четничку акцију.

Да упоредимо снаге које су биле стављене у дејство:

Највећи број устаника достигао је 12.762 пешака с пушкама, 364 коњаника, 10 митраљеза (од којих 8 исправних). Топова није било.

Највећи број непријатељских трупа у доба угушења устанка достигао је, по процени Косте Пећанца, две и по дивизије и то:

1 бугарска комбинована дивизија, доведена с Румунског фронта,

2 немачка пука, доведена са Солунског фронта за дејство на правцу Медвеђе,

1 аустриска дивизија, за дејство на фронту Сталаћ—Рашка.

Ако ову просечну процену упоредимо с бројним стањем посада, наведених у почетку чланка, а који су прибављени од стране Ерхарта из аустриских извора, дакле тачни, видимо да је Пећанчева процена тачна, јер би за дивизију ондашњег доба (16 батаљона) посадне трупе јачине 35 батаљона, 1 пук, 6 ударних чета итд. заиста одговарале јачини најмање од 2¹/₂ дивизије.

Несразмера у снагама је очигледна, нарочито кад се има у виду да је поред односа 1 : 2¹/₂ непријатељ располагао с артилеријом и ваздухопловством, што устаници нису имали.

Негативне последице четничке акције су тешке: по подацима које су прикупиле среске власти од стране непријатеља побијено је 8.767 особа, а попаљено 43.484 зграда.^{*)}

Ти губици су утолико тежи, што су жртве већином од незаштићеног становништва, које је било изложено непријатељској освети и бесу, док су се четници били повукли у планине.

Да је устанак био подигнут у сарадњи са успешном офанзивом Оперативне војске вероватно би жртве биле незнатне.

Бројеви губитака су заиста страшни. Ови губитци су и утолико тежи, што нису дали, бар они до пробоја Солунског фронта, стварних користи. На прве гласе о проливној крви, сви су рекли: „Нису били у праву, није требало дићи устанак!“ Оволике жртве требало је нечим оправдати, и зато је после рата вршена истрага, а затим и анкета пред скупштином. Тешко је било рећи да је крив онај или овај. Ни сама анкетна комисија није се сложила по томе питању, већ само у томе да је неко крив за толико жртава. Али ко? Пећанац, Врховна команда, Влада, Народ који није могао да трпи ропство или окупаторске власти које су својим насиљем довеле до устанка?

*) Упоређења ради посетимо се на наше губитке из осталих операција:

погинулих и умрлих од рана било је:	
1912 године . . . 13.500	до септембра 1915 г. . . 56.842
1913 године . . . 18.500	у пољачењу 1915 г. . . 227.278
1914 године . . . 69.022	на Солунском фронту . . 16.478

(Подаци из чланка „Губици савезника у Светском рату“ Ратник 1926 године).

Људи који познају историју ратова, који знају шта значи променљивост ратне среће, као и колико чињеница и узрона има који утичу на успех у рату, знају и коме треба приписати жртве рата.

По свршетку рата преморен, истрошених живаца и пресићен ратним напрезањима, којима је био изложен скоро непрекидно шест година (1912—1918), свет се занео пацифизмом. Новине нису желеле да доносе чланке о војничким питањима, а сваки је био спреман да вам одговори: „Рат у скорој будућности, не — искључено! Човечанство то неће дозволити!“

Данас? Насловне стране дневних листова доносе слике са разних фронта; новине су пуне извештаја о операцијама из Пољске, са француско-немачког фронта, као са кинеско-јапанског фронта на далеком Истоку.

Водеће личности чине једна другој значајне посете. С времена на време карта Европе изненада се промени.

Ако упоредимо догађаје с онима који су предходили кобној 1914 видимо да су веома слични.

У таквим временима добро је потсетити се на обичаје и реакције нашега народа у сличним приликама. Овим ћемо добити одговоре на многа питања која смо себи поставили од септембарске кризе 1938.

Данас, када се операције отпочињу упадима брзих јединица у дубину непријатељске територије, а уз највећу камуфлажу намера од стране целокупне штампе и водећих личности, корисно је да се потсетимо какве би реакције могле да изазову таква изненађења код нашег народа.

Брзе јединице падом мрака губе своју силу и моћ. Дубоко увучене у туђу територију, остављене саме себи с незнатном заштитом која је уз њих пребачена аутомобилима, лако могу да постану плен одлучног становништва, ако то становништво буде и даље знало да користи бомбу и каму, као што је то у прошлости знало.

Разбунтали пламен непријатељских ауто-цистерни, ноје буду гореле, осветљаваће разбојиште, на коме ће народ доказати да је и при новим средствима остао веран старој традицији.

Ни падобранске јединице и јединице за десант из ваздуха, предвиђене сада формацијом код многих војска, неће нас изненадити. Ако би требало да се меримо на том пољу, мерићемо се и ту, јер смо те начине примењивали и онда, кад је то било куд и камо теже, и када је код других народа тешко могло и да се помисли на тако нешто.

Особине народа стварају се вековима. Разни утицаји, понављани с поколења на поколење, чине да извесне особине постану наследне, и као такве непоколебљиве и неоспорне. Размислимо о тим особинама, смислимо како ћемо правилно да их применимо, па да нам дају оно што заиста могу дати.

Народи ретко полажу испите, али су ти испити судбоносни, на њима се стиче право за опстанак. Ко забравља своју прошлост биће прегажен.

Изгледа невероватно да се у позадини једнога фронта, који се одржао против свих напада скоро 26 месеци, могло ово да догађа: покрети војвода из једнога краја у други, скупови и договори стотина људи, и, најзад, дизање на устанак хиљаде храбрих бораца. Па ипак све је то историска истина.

Описани догађаји су доказ тајанствене снаге нашега народа, тајанствене снаге психолошких чињеница, и тајанствене снаге четничког ратовања. Ко не буде хтео да уђе у њихове тајне доживеће изненађење и разочарења.

Топлички устанак једанпут више је показао колика је животна снага и храброст нашега народа, као и то, да нема те силе, која би могла да затре народну свест у њему.

Име нам је остало неокаљано и чисто, остало је
онако како је било пре Косова, како је било на Косову,
и како је остало после њега. И, ако буде требало, по-
ново ће остати такво. Жилав је наш народ и устахан.

Да завршимо с оним Његошевим:

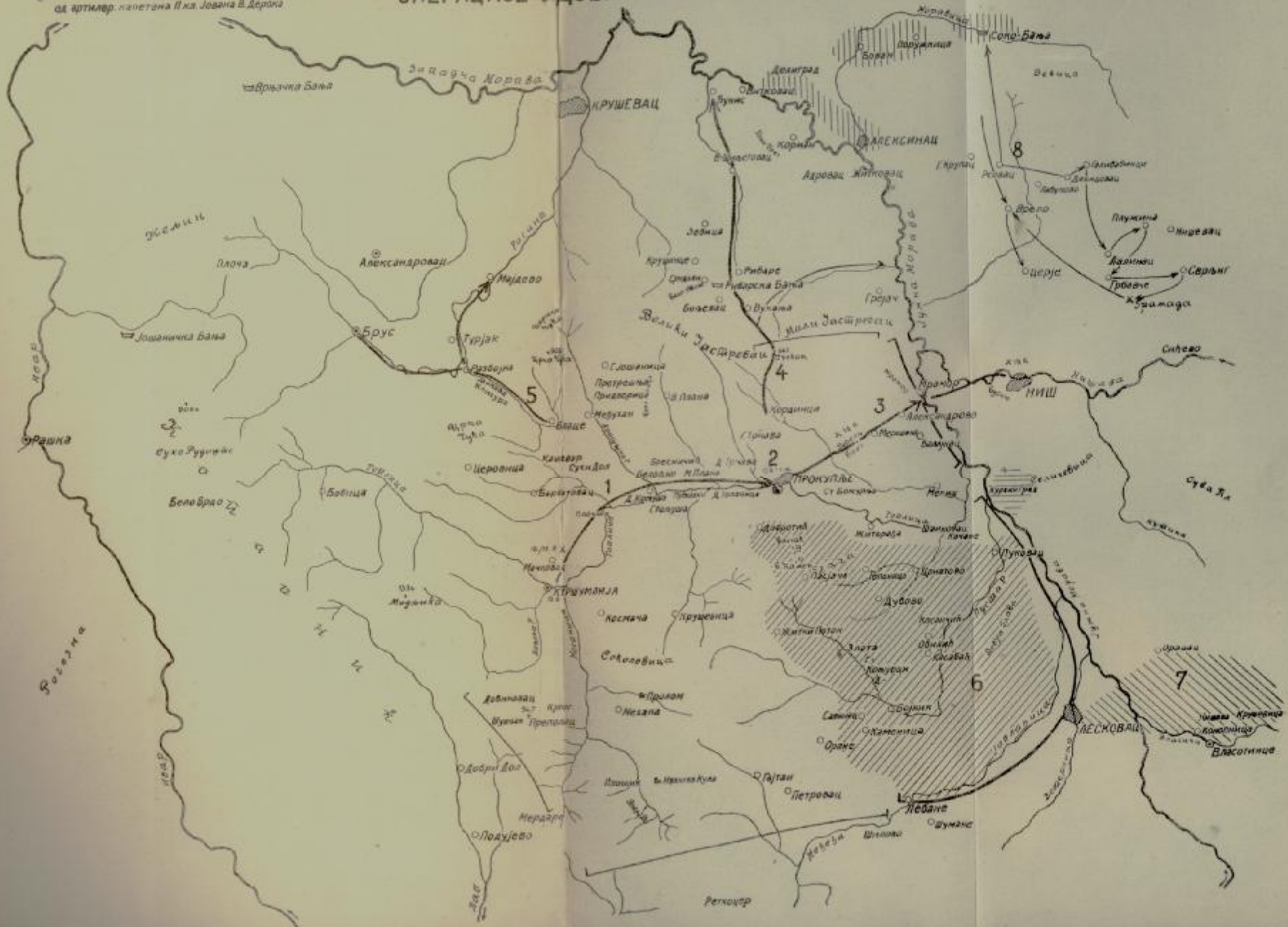
„Тврд је орах воћка чудновата, —
Не сломи га, ал' зубе поломи!“

„ДРУЖАНИ ОТПОР У ОКУПИРАНОЈ СТАЉБИНИ“
од артиљер. капетана П. Ј. Јована В. Дерога

ОПЕРАЦИЈЕ У ДОБА ТОПЛИЧКОГ УСТАНКА

РАЗМЕРА 1 : 600 000

Оружани отпор у окупираној Отаџбини
— од артиљар. капетана II кл. Јована В. Дерога

УЧЕШЋЕ ЧЕТНИКА У ГОЊЕЊУ ПО ПРИБОЈУ СОЛУНСКОГ ФРОНТА

